

Центральноукраїнський національний технічний університет
Економічний факультет
Кафедра «Міжнародних економічних відносин»

«Допущено до захисту»
Зав. кафедрою МЕВ
д.е.н., професор

_____ Іван МИЦЕНКО
« ____ » _____ 2024 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
за другим (магістерським) рівнем вищої
освіти
на тему
«Стратегічні пріоритети підвищення ефективності зовнішньої
торгівлі регіонів України»

Виконала здобувачка вищої освіти
_ 2 _ курсу, групи МЕВ-22м(1,4)
ОПП «Міжнародні економічні
відносини»
спеціальності 292 «Міжнародні
економічні відносини»
_____ Меленич Т.В.
« ____ » _____ 2024 р.

Керівник роботи
д.е.н., професор
_____ Іван МИЦЕНКО
« ____ » _____ 2024 р.

Рецензент директор

Наталія РЕВЕНКО

м. Кропивницький

Центральноукраїнський національний технічний університет
 Факультет Економічний
 Кафедра Міжнародних економічних відносин
 Рівень вищої освіти Магістр
 Галузь знань 29 «Міжнародні відносини»
 Спеціальність 292 «Міжнародні економічні відносини»
 Освітньо-професійна програма «Міжнародні економічні відносини»

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Завідувач кафедри
 _____ Іван МИЦЕНКО
 «_____» _____ 2023 року

**ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ
 ЗА ДРУГИМ (МАГІСТЕРСЬКИМ) РІВНЕМ ВИЩОЇ ОСВІТИ
 ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ**

Меленич Тетяна Віталіївна
 (прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема роботи

Стратегічні пріоритети підвищення ефективності зовнішньої торгівлі регіонів України

2. Керівник роботи

Миценко Іван Михайлович д.е.н., професор
 (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

3. Строк подання роботи до захисту _____

4. Мета та завдання кваліфікаційної роботи Метою дослідження є обґрунтування стратегічних пріоритетів підвищення ефективності зовнішньої торгівлі регіонів України.

Завдання: - визначити сутність зовнішньої торгівлі регіону та її значення для розвитку національної економіки; - систематизувати теорії, що пояснюють роль зовнішньої торгівлі у забезпеченні економічного зростання на регіональному рівні; - узагальнити методичні підходи до оцінки динаміки, структури та ефективності зовнішньої торгівлі регіону; - дослідити динамічно-структурні характеристики зовнішньої торгівлі регіонів України та визначити основні тенденції зміни в умовах воєнного стану; - здійснити оцінювання ефективності зовнішньої торгівлі регіонів України; - визначити взаємозв'язок економічного зростання регіонів від динаміки показників зовнішньої торгівлі; - обґрунтувати напрями удосконалення інституційного середовища зовнішньоторговельної діяльності на регіональному рівні; розробити механізм підвищення ефективності зовнішньої торгівлі регіонів України.

5. Консультанти по роботі, із зазначенням розділів роботи

Розділ	Консультант	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Розділ 1	проф. Миценко І.М.		
Розділ 2	проф. Миценко І.М.		
Розділ 3	проф. Миценко І.М.		

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Вибір теми і об'єкта дослідження	01.06.2023-01.08.2023	
2	Розробка завдання на кваліфікаційну роботу, складання календарного плану його виконання	02.08.2023-15.08.2023	
3	Опрацювання навчальної та наукової літератури і складання плану роботи	16.08.2023-03.09.2023	
4	Проведення наукових досліджень, обробка фактичного матеріалу	04.09.2023-06.10.2023	
5	Написання тексту 1-го розділу роботи та подання його на рецензування керівникові	07.10.2023-23.10.2023	
6	Написання тексту 2-го розділу роботи та подання його на рецензування керівникові	24.10.2023-11.11.2023	
7	Написання тексту 3-го розділу роботи та подання його на рецензування керівникові	12.11.2023-30.11.2023	
8	Усунення недоліків, написання остаточного варіанта тексту, оформлення кваліфікаційної роботи	01.12.2023-10.12.2023	
9	Перевірка на плагіат	11.12.2023-31.12.2023	
10	Отримання відгуку наукового керівника	01.01.2024-10.01.2024	
11	Зовнішнє рецензування роботи	11.01.2024-21.01.2024	
12	Захист кваліфікаційної роботи на засіданні екзаменаційної комісії		

Дата видачі завдання

«___» _____ 2023 року

Підпис керівника

(прізвище та ініціали)

Завдання прийнято до виконання

«___» _____ 2023 року

Підпис здобувача

Анотація

Стратегічні пріоритети підвищення ефективності зовнішньої торгівлі регіонів України. – Рукопис.

Кваліфікаційна робота на здобуття вищої освіти ступеня “магістр” за освітньо-професійною програмою «Міжнародні економічні відносини» зі спеціальності «Міжнародні економічні відносини» – Центральноукраїнський національний технічний університет. – Кропивницький. – 2024.

У роботі досліджено теоретичні основи вивчення сутності зовнішньої торгівлі регіону та її значення для розвитку національної економіки. Узагальнено теорії, що пояснюють роль зовнішньої торгівлі у забезпеченні економічного зростання на регіональному рівні. Обґрунтовано методичні підходи до оцінки динаміки, структури та ефективності зовнішньої торгівлі регіону. Досліджено динамічно-структурні характеристики зовнішньої торгівлі регіонів України та визначено основні тенденції зміни в умовах воєнного стану. Оцінено ефективність зовнішньої торгівлі регіонів України. Визначено залежність економічного зростання регіонів від динаміки показників зовнішньої торгівлі. Обґрунтовано напрями удосконалення інституційного середовища зовнішньоторговельної діяльності на регіональному рівні. Розроблено механізм підвищення ефективності зовнішньої торгівлі регіонів України.

Ключові слова: зовнішня торгівля, регіон, ефективність, експорт, імпорт, стратегічні пріоритети, інституційні інструменти

Anotation

Strategic Priorities for Increasing the Foreign Trade Efficiency in the Regions of Ukraine. – Manuscript.

Qualifying work on obtaining a higher education degree "Master" in the educational-professional program "International Economic Relations" in the specialty "International Economic Relations". – 2024.

The theoretical basis of the study of the essence of the region's foreign trade and its importance for the development of the national economy is explored in the work. The theories explaining the role of foreign trade in ensuring economic growth at the regional level are summarized. Methodical approaches to assessing the dynamics, structure and efficiency of the region's foreign trade are substantiated. The dynamic and structural characteristics of foreign trade of the regions of Ukraine were studied and the main trends of change in the conditions of martial law were determined. The efficiency of foreign trade of the regions of Ukraine was evaluated. The dependence of economic growth of regions on the dynamics of foreign trade indicators is determined. The directions for improving the institutional environment of foreign trade activity at the regional level are substantiated. A mechanism for increasing the efficiency of foreign trade in the regions of Ukraine has been developed.

Keywords: foreign trade, region, efficiency, export, import, strategic priorities, institutional tools

Зміст

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	9
1.1. Сутність зовнішньої торгівлі регіону як підсистеми національної економіки	9
1.2. Значення зовнішньої торгівлі для економічного зростання регіону	17
1.3. Методика дослідження зовнішньої торгівлі на регіональному рівні	25
Висновки до розділу	32
РОЗДІЛ 2. СИСТЕМНО-СТРУКТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ	34
2.1. Динаміка та структура зовнішньої торгівлі регіонів України	34
2.2. Оцінка ефективності зовнішньої торгівлі на регіональному рівні	43
2.3. Вплив ефективності зовнішньої торгівлі на економічне зростання регіонів	51
Висновки до розділу	62
РОЗДІЛ 3. СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ	64
3.1. Напрями удосконалення інституційного середовища зовнішньоторговельної діяльності на регіональному рівні	64
3.2. Механізм підвищення ефективності зовнішньої торгівлі регіонів України	73
Висновки до розділу	80
ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	85
ДОДАТКИ	90

Вступ

Актуальність теми. Зовнішня торгівля регіонів України здійснюється в умовах посилення впливу геополітичних чинників, серед яких в останні кілька років найбільш істотними є агресія російських військ та окупація частини території нашої країни, а також активізація євроінтеграційного процесу та набуття нашою країною статусу кандидата на вступ до ЄС. Зазначені фактори обумовлюють як зростання загроз економічному розвитку регіонів внаслідок втрати значної частини промислового та людського потенціалів, особливо в прикордонних з Росією регіонах, так і нові можливості здійснення структурних змін господарських комплексів та покращення структури експорту товарів на основі використання програм Європейської комісії, призначених для підтримки інституційних та економічних реформ в країнах-кандидатах.

В умовах війни істотно змінилася динаміка та структура зовнішньої торгівлі регіонів України, що є наслідком не лише впливу збройної агресії Росії, але й посиленням внутрішніх загроз, пов'язаних із значною диференціацією економічного розвитку в регіональному вимірі, неефективною структурою промисловості та переважанням сировинної продукції в експорті більшості вітчизняних регіонів. Отже, актуальним завданням на сучасному етапі, з огляду на геополітичні та економічні зміни в зовнішньому середовищі, є дослідження змін у зовнішньоторговельній діяльності регіонів України та визначення стратегічних напрямів покращення динаміки та структури зовнішньої торгівлі як основи підвищення її ефективності.

Проблеми розвитку зовнішньої торгівлі на регіональному рівні досліджуються такими вітчизняними науковцями, як Бабець І., Васильців Т., Варналій З., Герасимчук З., Жабинець О., Мокій А., Притула Х., Сторонянська І. та ін. Проте, упродовж 2022-2023 рр. ситуація в зовнішній торгівлі регіонів швидко змінювалася під впливом воєнних дій, відповідних рішень органів влади України та міжнародних партнерів. У зв'язку з цим, ефективність зовнішньої торгівлі регіонів України залишається недостатньо дослідженою проблемою. Саме тому, актуальним завданням є вивчення динаміки та

структури зовнішньої торгівлі регіонів України за останні 5 років та визначення стратегічних напрямів підвищення ефективності зовнішньоторговельних операцій.

Мета роботи – обґрунтувати стратегічні пріоритети підвищення ефективності зовнішньої торгівлі регіонів України.

Відповідно до мети сформулюємо наступні завдання дослідження:

- визначити сутність зовнішньої торгівлі регіону та її значення для розвитку національної економіки;
- систематизувати теорії, що пояснюють роль зовнішньої торгівлі у забезпеченні економічного зростання на регіональному рівні;
- узагальнити методичні підходи до оцінки динаміки, структури та ефективності зовнішньої торгівлі регіону;
- дослідити динамічно-структурні характеристики зовнішньої торгівлі регіонів України та визначити основні тенденції зміни в умовах воєнного стану;
- здійснити оцінювання ефективності зовнішньої торгівлі регіонів України;
- визначити взаємозв'язок економічного зростання регіонів від динаміки показників зовнішньої торгівлі;
- обґрунтувати напрями удосконалення інституційного середовища зовнішньоторговельної діяльності на регіональному рівні;
- розробити механізм підвищення ефективності зовнішньої торгівлі регіонів України.

Об'єктом дослідження є зовнішня торгівля регіонів України.

Предметом дослідження є процес підвищення ефективності зовнішньої торгівлі на регіональному рівні.

Методи дослідження. Теоретико-методичною основою роботи є принципи та положення макроекономічної теорії в частині міжнародних економічних відносин, теорії міжнародної торгівлі та регіоналістики, теорії розвитку соціально-економічних систем. У роботі використовувалися загально наукові методи дослідження зовнішньої торгівлі та економічного зростання регіону,

зокрема, методи аналізу та синтезу для узагальнення основних понять та економічних категорій, визначення сутності зовнішньої торгівлі регіонів як підсистеми національної економіки та визначення її ролі у забезпеченні економічного зростання на регіональному рівні; графічний метод – для оцінки динамічних та структурних характеристик зовнішньої торгівлі регіонів України; метод кластерного аналізу – для групування регіонів за рівнем ефективності зовнішньої торгівлі; метод панельної регресії – для оцінки впливу зовнішньої торгівлі на економічне зростання регіонів України; стратегічний аналіз – для визначення основних напрямів підвищення ефективності зовнішньої торгівлі регіонів України.

Основний зміст роботи викладений на 80 сторінках. Робота містить 16 таблиць, 11 рисунків, 2 додатки. Список використаної літератури налічує 46 позицій та поданий на 5-ти сторінках.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

1.1. Сутність зовнішньої торгівлі регіону як підсистеми національної економіки

Українські регіони не є самостійними суб'єктами міжнародних економічних відносин, оскільки до повноважень регіональних та місцевих органів влади не включено можливості визначати нові або змінювати існуючі умови зовнішньої торгівлі, а зовнішньоторговельна діяльність суб'єктів господарювання регулюється нормативно-правовими документами, ухваленими на законодавчому рівні, та міжнародними угодами, до яких приєдналася Україна. Водночас, вітчизняні регіони беруть участь у міжнародних відносинах, які особливо інтенсивно проявляються у сфері зовнішньої торгівлі та впливають на подальший розвиток промисловості та сільського господарства регіону, формування попиту та пропозиції на ринку, стан інвестиційного клімату та інші сфери життєдіяльності. Отже, актуальним є завдання визначення ролі і місця зовнішньої торгівлі регіонів у системі національної економіки.

Незважаючи на те, що участь регіонів у міжнародних економічних відносинах відбувається через зовнішньоекономічну діяльність підприємств, що формують регіональну економіку, яка регламентується нормами законодавства, в умовах глобалізації регіональний розвиток відбувається під впливом «конкурентної боротьби за ресурси та споживачів регіону як місця для інвестування, бізнесу, проживання, ... кардинальних змін пріоритетів в системі конкурентних переваг регіону, оскільки локальні ресурси набувають глобального характеру» [1, с. 39]. Отже, ступінь залучення регіональної економіки у систему міжнародного поділу праці визначається наявністю та вартістю в регіоні трудового потенціалу, природних ресурсів, продуктивністю праці та розміром внутрішнього ринку. Водночас, сукупність зазначених чинників, які формуються на регіональному рівні, визначають стан

економічного розвитку держави та рівень міжнародної конкурентоспроможності національної економіки загалом.

Згідно визначення, «зовнішня торгівля товарами і послугами є частиною міжнародної торгівлі та являє собою специфічну форму обміну товарами і послугами між продавцями та покупцями різних країн» [2, с. 17]. Водночас, під терміном «зовнішня торгівля» розуміють «комерційну діяльність підприємств, предметом якої є платна поставка товарів або надання послуг між контрагентами, розташованими в різних країнах» [3, с. 374]. У науковій літературі розрізняються поняття «міжнародної торгівлі» та поняття «зовнішньої торгівлі». Міжнародна торгівля «стосується тієї ж діяльності, що й у випадку зовнішньої торгівлі, з тією різницею, що ця діяльність береться до уваги з точки зору групи країн або світу, а не окремої країни чи підприємства» [4].

У Законі України «Про зовнішньоекономічну діяльність» термін «зовнішня торгівля» визначається як «специфічний сектор економіки окремої держави, суб'єктами якого є підприємницькі структури, пов'язані з реалізацією товарів (послуг, ідей) на зарубіжних ринках і частини зарубіжного товару на національному ринку, є об'єктом національного державного регулювання і пов'язана з торговельним балансом країни» [5].

Наведене визначення справедливо застосувати й до окреслення зовнішньої торгівлі на регіональному рівні, оскільки регіон є підсистемою національної економіки, а його підприємства є суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності, яка також підлягає державному регулюванню. Відповідно, на регіональному рівні зовнішня торгівля товарами та послугами з одного боку характеризує торговельний обмін між суб'єктами регіонів різних країн, а з іншого боку зовнішня торгівля регіону є складовою зовнішньої торгівлі країни.

Основними характеристиками зовнішньої торгівлі країни є експорт та імпорт, які формують зустрічні потоки товарів та послуг. На рівні держави експорт визначається як «продаж товарів або послуг, що передбачає їх

вивезення за кордон (включає реекспорт)», а імпорт – це «купівля товарів або послуг, що передбачає їх ввезення з-за кордону (включає реімпорт)» [2, с. 12]. За аналогією з розглянутими дефініціями, експорт регіону визначається обсягом вивезених в інші країни товарів або наданих послуг, а імпорт регіону – обсягом ввезених в регіон товарів або отриманих послуг від суб'єктів господарювання з інших країн.

Розглядаючи зовнішню торгівлю регіону як сукупність обсягів експорту та імпорту товарів і послуг, необхідно враховувати вплив різноманітних зовнішніх чинників, що в умовах глобалізації впливають на стан та можливості розвитку господарського комплексу регіону, що, своєю чергою, визначає рівень міжнародної конкурентоспроможності регіону та його позиції на світових ринках. З цієї точки зору, для визначення місця зовнішньої торгівлі регіону в системі національної економіки доцільно застосувати поняття «глобалізованого регіону», який, за визначенням Л. Яремко, характеризується «наявністю геоекономічного потенціалу, розвиненою зовнішньоекономічною інфраструктурою, міцними позиціями у світовому бізнесовому середовищі та включенням до системи міжнародних економічних відносин, участю в міжнародних чи трансрегіональних організаціях, наявністю регіональних програм підвищення конкурентоспроможності, залежністю соціально-економічного розвитку регіону від зовнішніх чинників та стану міжнародних відносин» [6]. Відповідно, роль зовнішньої торгівлі регіону у розвитку національної економіки визначається його внеском у формування основних макроекономічних показників (рис. 1.1).

Так, від ступеня прояву основних ознак глобалізованого регіону залежать стан та динаміка показників зовнішньої торгівлі. Наприклад, від величини геоекономічного потенціалу, який визначається експортними можливостями регіону та його здатністю до інтернаціоналізації виробництва, залежать обсяги експорту та імпорту, що, своєю чергою, впливають на зовнішньоторговельний оборот регіону та обсяг валового регіонального продукту, які є складовими формування валового внутрішнього продукту країни. Позиції підприємств-

експортерів на міжнародних ринках та інтегрованість регіону у світову економіку визначаються спеціалізацією регіональних виробників товарів та послуг, їх здатністю займати певну нішу на світовому ринку та участю у глобальних виробничих ланцюгах, а відтак - впливають на динаміку та структуру зовнішньої торгівлі регіону. Зростаюча динаміка обсягів експорту та переважання товарів з високим рівнем доданої вартості сприяють не лише економічному зростанню країни, а й забезпечують валютні надходження в економіку, покращення платіжного балансу та можливості поповнення валютних резервів держави. Крім цього, в процесі зовнішньої торгівлі в результаті імпорту високотехнологічної продукції відбувається надходження в країну нових технологій, що сприяє модернізації та технологічному оновленню підприємств, які стають інвестиційно привабливими для іноземних інвесторів. В результаті відбувається активне залучення вітчизняних товаровиробників до глобальних ланцюгів створення вартості.

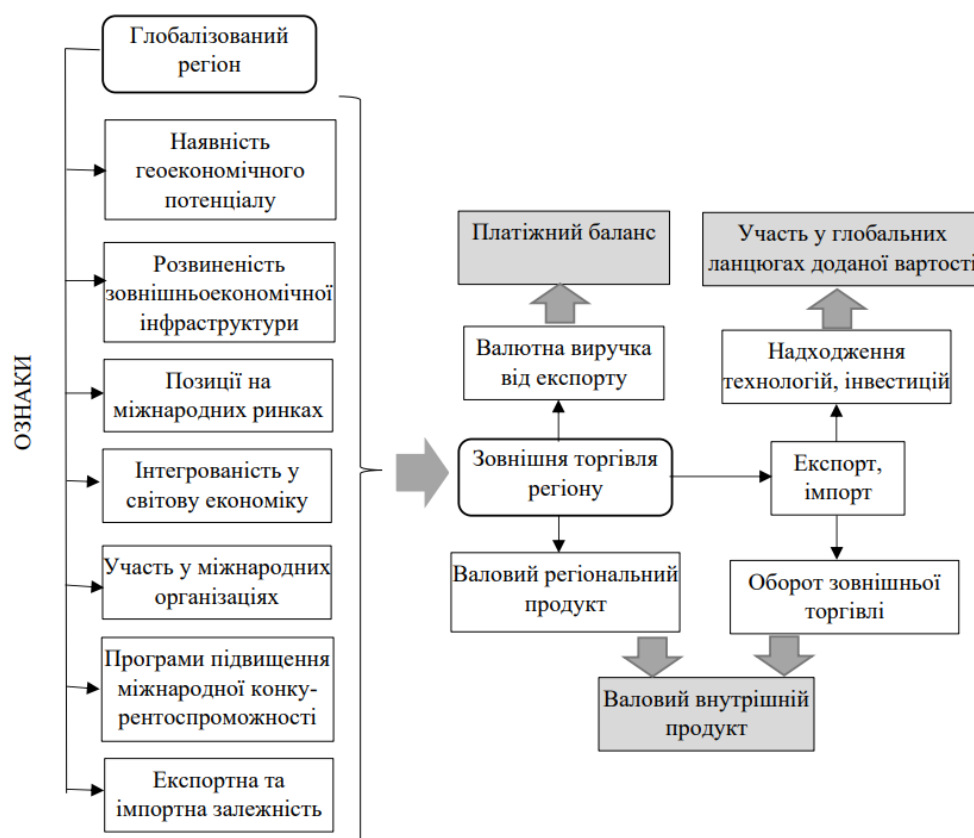

Рис. 1.1. Місце зовнішньої торгівлі регіону у системі національної економіки

Джерело: побудовано автором на основі [6]

В наукових публікаціях зовнішня торгівля розглядається як «рушійна сила економічного розвитку» не лише «кожної окремої національної економіки», що бере участь у міжнародному поділі праці, а й «всієї економіки в глобальному масштабі» [3, с. 376]. Вченими обґрунтовано положення про перевагу відкритої економіки над закритою, а також доведено, що «країни, які здійснюють товарообмін на міжнародному ринку, отримують позитивний ефект для економіки, а країни, закриті для зовнішньої торгівлі, втрачають в економічному розвитку» [7]. Відповідно, виходячи з окресленого вище місця зовнішньої торгівлі регіону в національній економіці (див. рис. 1.1), можемо стверджувати про наявність переваг для національної економіки, якщо її регіони є активними учасниками міжнародної торгівлі.

Позитивні ефекти проявляються насамперед у позитивних змінах обсягів валового регіонального продукту (ВРП) та валового внутрішнього продукту (ВВП). Насамперед зовнішня торгівля впливає на розмір ВВП та його структуру. Співвідношення між експортом та імпортом визначає, чи дорівнює перерозподілений ВВП створеному ВВП, або є меншим чи більшим за створений ВВП. Відповідно в макроекономічній теорії виділяють такі взаємозалежності: (1) експорт дорівнює імпорту, торговий баланс дорівнює нулю, а розподілений ВВП дорівнює виробленому ВВП; (2) експорт перевищує імпорт і є позитивне сальдо зовнішньої торгівлі, розподілений ВВП нижчий, ніж створений ВВП; (3) обсяг імпорту перевищує обсяг експорту, сальдо зовнішньої торгівлі є негативним, а розподілений ВВП перевищує створений ВВП [3, с. 378].

У випадку, коли обсяг імпорту перевищує обсяг експорту, країна може витратити на інвестиції та споживання більше, ніж було вироблено ВВП, проте, додаткові інвестиції у виробництво товарів можуть сприяти збільшенню обсягів експорту у довгостроковому періоді. Водночас, у випадку позитивного сальдо зовнішньої торгівлі також можуть спостерігатися як позитивні, так і негативні наслідки для національної економіки. Наприклад, високий рівень експорту в умовах позитивного торговельного балансу може означати скорочення

внутрішнього споживання та у подальшому призвести до погіршення рівня життя в країні. Відповідно, якщо спостерігаються істотний дисбаланс в зовнішній торгівлі регіонів, як складових національної економіки, то виникає розбалансованість створеного і розподіленого ВВП, що, своєю чергою, має істотний вплив на здатність держави сприяти соціально-економічному розвитку регіонів через фінансування державних програм.

Попри те, що в умовах глобалізації регіони країни стають більш інтегрованими в світову економіку, їхня зовнішня торгівля залежить від державного регулювання експортно-імпортних операцій та умов торгівлі з країнами-партнерами, закріплених в міжнародних угодах. Відповідно, заходи державного регулювання зовнішньої торгівлі також часто мають негативний вплив як на економіку регіону, так і національну економіку загалом. Країни, що розвиваються, для вирішення проблеми зниження цін на трудомістку продукцію застосовують різні важелі для збільшення обсягів експорту, що в результаті може призвести, як зазначає М. Ящинський, «до поглиблення падіння цін і погіршення співвідношення між цінами на ці товари та цінами на імпортні товари, розбалансування платіжних і торгових балансів цих країн» [3, с. 379]. Отже, внаслідок цих процесів може відбуватися зростання зовнішнього боргу країни, а збільшення експорту в такому випадку призводить до зубожіння населення. Проте слід зазначити, що ситуація, коли збільшення обсягів експорту є результатом високої конкурентоспроможності країни, свідчить про позитивні зміни в національній економіці, водночас надмірне збільшення додатнього сальдо платіжного та торговельного балансів може стимулювати зростання інфляції.

Крім розглянутих вище загальних взаємозв'язків зовнішньої торгівлі регіону та макроекономічних показників варто звернути увагу на секторальні ефекти, що виникають в результаті поглиблення міжнародного товарообміну. При цьому звернемо увагу, що вплив зовнішньої торгівлі на різні сектори економіки регіону не однаковий. Так, досліджуючи економічну безпеку регіонів, І. Бабець доводить, що вплив міжнародного співробітництва буде

«більше відчутними для виробничої, науково-технологічної, інвестиційної та зовнішньоекономічної складових економічної безпеки регіону, та менш відчутним – для інших» [8, с. 61], розрізняючи при цьому «первинні та вторинні ефекти впливу міжнародного співробітництва на складові регіональної економічної безпеки» [Там же]. Відповідно, можемо стверджувати, що в регіональній економіці виникають первинні та вторинні ефекти від зовнішньої торгівлі, які проявляються в різних сферах економічної діяльності регіону.

Первинні ефекти проявляються в тих сферах економічної діяльності, які безпосередньо залежать від динаміки та структури зовнішньої торгівлі. Наприклад, зовнішня торгівля впливає на стан промислового комплексу регіону за рахунок: надходження до промислових підприємств імпортованих матеріалів та комплектуючих, які відсутні на внутрішньому ринку; поглибленню виробничої кооперації підприємств; технічної модернізації підприємств через імпорт новітніх технологій, що сприяє розширенню або оновленню продуктового асортименту та збільшенню обсягів виробленої продукції та її експорту.

Одночасно, зовнішня торгівля покращує забезпеченість регіону інвестиційними ресурсами, що відбувається за умови пришвидшеного розвитку промислового виробництва, яке покращує інвестиційний клімат та сприяє надходженню іноземних інвестицій. Крім цього, часто приплив іноземного капіталу супроводжується імпортом матеріалів, комплектуючих, устаткування чи технологій, що не лише вирішує проблему недоінвестування реального сектору економіки, а й сприяє модернізації та технологічному оновленню промислових підприємств.

Зазначені вище прямі ефекти від впливу зовнішньої торгівлі на виробничу, науково-технічну та інвестиційну сфери регіональної економіки сприяють покращенню динаміки та структури експорту регіону завдяки підвищенню рівня міжнародної конкурентоспроможності вітчизняної продукції, зниженню собівартості виробництва експортоорієнтованої продукції, забезпечення виходу підприємств на нові зарубіжні ринки або постачання нової продукції на відомі ринки країн-партнерів.

В результаті опосередкованого впливу зовнішньої торгівлі на ті сфери життєдіяльності, з якими вона прямо не пов'язана, виникають вторинні ефекти. Зокрема, активізація участі промислових підприємств у глобальних ланцюгах створення вартості, постачання імпортних сировини, матеріалів та комплектуючих на більш вигідних умовах завдяки підписанню угод про вільну торгівлю прямо впливає на збільшення обсягів промислового виробництва, а опосередковано – на соціальну складову регіонального розвитку, що проявляється через підвищення рівня життя населення. Також вторинні ефекти спостерігаються в енергетичній сфері в результаті впровадження на підприємствах новітніх технологій, які можуть закуповуватися за кордоном та сприяють зменшенню енергоспоживання та енергомісткості ВРП, що, своєю чергою, забезпечує покращення екології через скорочення обсягів шкідливих викидів в атмосферне повітря чи неочищених стічних вод у водойми.

З точки зору теорії систем, складові регіональної економіки взаємопов'язані між собою, а «існування регіональної соціально-економічної системи проявляється тільки в процесах її функціонування і розвитку, її сутність визначається, з одного боку, природою її підсистем та елементів, а з другого – структурою цих підсистем та елементів» [9, с. 272]. Отже, як зазначалося вище, вплив зовнішньої торгівлі на розвиток промисловості та науково-технічної сфери у довгостроковому періоді сприятиме зміцненню міжнародної конкурентоспроможності регіону та покращить зовнішньоторговельний баланс регіону. Розвиток високотехнологічних галузей промисловості та впровадження новітніх технологій насамперед забезпечує вирішення проблеми збільшення темпів і обсягів випуску промислової продукції, а створення попиту на інновації активізує науково-технічну діяльність в регіоні і підвищує ефективність використання наукового потенціалу. В результаті прояву зазначених ефектів у виробничій та науково-технічній сферах економіки відбувається підвищення ефективності зовнішньоекономічної діяльності, оскільки підвищується рівень конкурентоспроможності вітчизняної продукції, покращується структура

експорту за рахунок збільшення частки високотехнологічних товарів, знижується залежність від технологічного імпорту.

Отже, зовнішня торгівля регіонів залежить від ступеня залучення його суб'єктів господарювання до глобальних ланцюгів створення вартості та ефективності участі в міжнародному співробітництві. Поглиблення кооперації промислових підприємств підвищує рівень відкритості економіки регіону за рахунок зростання обсягів зовнішньої торгівлі, інвестицій та інтенсивності обміну технологіями і кваліфікованими кадрами, що своєю чергою позитивно впливає на обсяг валового регіонального продукту. Зважаючи на істотні взаємозв'язки зовнішньої торгівлі із рівнем розвитку виробничої, науково-технологічної, інвестиційної сфер регіональної економіки можемо стверджувати про вагомую роль зовнішньоторговельних відносин, які формуються і підтримуються на регіональному рівні, у розвитку національної економіки. При цьому зауважимо, що зовнішня торгівля регіону, як підсистема національної економіки, бере участь не лише у формуванні ВВП, але й сприяє розвитку виробничого комплексу, науково-технічної сфери та надходженню іноземних інвестицій в країну. Тому для комплексного дослідження ролі зовнішньої торгівлі у формуванні національної економіки необхідно проаналізувати теоретичні положення та досвід емпіричних досліджень залежності економічного зростання від динаміки основних показників зовнішньоторговельної діяльності.

1.2. Значення зовнішньої торгівлі для економічного зростання регіону

Наукові дослідження взаємозв'язку економічного зростання та зовнішньої торгівлі стосуються переважно макрорівня, що відображається в основних положеннях теорій міжнародних економічних відносин та зростання національних економік. Результатом зовнішньої торгівлі є збільшення внутрішнього продукту через підвищення економічної ефективності товарообміну. З іншого боку, зовнішня торгівля призводить до спеціалізації та звуження основних сфер діяльності. Зазначені закономірності помітили класики

економічної науки – Адам Сміт і Девід Рікардо, відповідно, сформулювавши «теорію абсолютних витрат» і «теорію порівняльних кошків», в яких розглядалися ефекти, досягнуті завдяки перерозподілу ресурсів в результаті формування абсолютних або порівняльних переваг. Зовнішня торгівля уможливорює і сприяє технічному прогресу за рахунок імпорту сучасних технологій (придбання ноу-хау, ліцензій) і технологічно прогресивної продукції. Це, у свою чергу, позитивно впливає на якість виробленої продукції в країні завдяки підвищенню кваліфікації працівників, а також дослідженням і розробкам.

Зовнішня торгівля сприяє посиленню конкурентних переваг, оскільки в процесі участі вітчизняних суб'єктів господарювання у міжнародній торгівлі їм необхідно зміцнювати свої конкурентні позиції на основі підвищення ефективності господарської діяльності, покращення якості продукції та зниження витрат. Відповідно, як зазначає Піклінкевич М., «діяльність на міжнародному ринку змушує докладати зусиль, що призводить до постійного розвитку», а відтак – забезпечується економічне зростання в країні. Зовнішня торгівля також сприяє «економії на масштабі», оскільки «участь у міжнародній торгівлі створює можливість для вітчизняних виробників пропонувати продукцію на зовнішніх ринках, що призводить до збільшення виробництва і, відповідно, зниження собівартості одиниці продукції та ціни» [10]. Отже, результатом постійного процесу підвищення ефективності економічної діяльності суб'єктів господарювання та зміцнення їхньої міжнародної конкурентоспроможності стає покращення промислового та економічного становища в країні, що забезпечує стійке економічне зростання. Відповідно, державна підтримка підприємств-експортерів повинна зосереджуватися на секторах економіки, які є ефективними та конкурентоспроможними на зовнішніх ринках.

У науковій літературі також приділяється увага вивченню впливу імпорту на економічне зростання. В результаті збільшення обсягів зовнішньої торгівлі відбувається розширення ринків збуту, зниження собівартості продукції, імпорт

дешевших товарів, матеріалів і сировини з інших країн. Як зазначає Я. Римарчик, «споживач завдяки зовнішній торгівлі має більший вибір, доступ до товарів, яких немає в країні, має можливість купувати дешевші та якісніші товари» [11]. Крім цього, імпорт споживчих товарів є вагомим чинником структурних змін в економіці, що є результатом «демонстраційних ефектів», які виникають в результаті підвищення попиту на імпорتنу продукцію та налагодження подальшого її виробництва в країні. Імпорт товарів також сприяє кращому задоволенню потреб споживачів, розширенню асортименту продукції на внутрішньому ринку, зменшенню дефіциту товарів. Зниження цін на окремі види товарів, що виникає в результаті зростання їхнього імпорту, обумовлює спрямування частини витрат домогосподарств та інших суб'єктів господарювання на заощадження та інвестиції.

Враховуючи вищезазначене, важливо досліджувати не лише вплив зовнішньої торгівлі на економічне зростання країни, але й визначати напрями максимізації позитивних ефектів від експорту та імпорту товарів. Отже, йдеться про забезпечення і підвищення ефективності зовнішньої торгівлі. Тому економічні теоретики роками намагаються показати взаємозв'язок між відкритістю економіки та економічним розвитком, що обумовлює появу нових концепцій забезпечення економічного зростання на основі зовнішньої торгівлі та відмову від попередніх концепцій, які виявилися не достатньо ефективними. Зокрема, після II Світової війни активно пропагувалася стратегія імпортозаміщення, що ґрунтувалася на досвіді економіки промислово розвинених країн (наприклад, Німеччини, США), які в роки індустріалізації захищали національних виробників продукції, застосовуючи протекціоністські торговельні бар'єри. Проте, у 70-х роках минулого століття концепція імпортозаміщення була визнана неефективною, оскільки її реалізація призвела до економічних деформацій в країнах. Відповідно, наприкінці 1970-х років була створена нова концепція, «в основу якої покладена ідея активного залучення держави до міжнародного обміну, а її застосування «азіатськими тиграми

(Тайвань, Південна Корея, Гонконг, Сінгапур) підтвердило позитивний вплив на економічний розвиток цих країн» [3, с. 379].

Досвід багатьох країн підтвердив справедливість концепції відкритості економіки, яка пояснювала залежність економічного зростання від зовнішньої торгівлі. У подальшому вона була доповнена таким чинником економічного зростання, як трансфер знань і технологій, впровадження яких окремими вітчизняними підприємствами сприяє розвитку інших підприємств і цілих галузей економіки. У 1990-х роках дослідники довели, що країни з відкритою економікою розвиваються в середньому швидше, ніж закриті країни.

У новітніх моделях в теорії торгівлі, обґрунтованих вченими на початку ХХІ століття, економічне зростання розглядається як функція ефективності процесу перерозподілу виробничих ресурсів від неефективних підприємств до ефективних підприємств в межах конкретної галузі, тобто увага переноситься з галузевого рівня на рівень суб'єктів господарювання. Зокрема, М. Меліц доводить, що «лише найбільш продуктивні фірми виходять на експортні ринки, тоді як фірми з відносно меншою продуктивністю продовжують постачати продукцію на внутрішній ринок, а найменш продуктивні фірми виходять з ринку» [12, с. 1702]. У зв'язку з цим, І. Платонова поділяє вигоди від зростання обсягів міжнародної торгівлі «на статичні (вигоди від перерозподілу ресурсів між галузями внаслідок зростаючої спеціалізації відповідно до порівняльних переваг) і динамічні (вигоди від зростання інвестицій і зростання продуктивності на основі зростаючої віддачі від масштабу, ефектів навчання від діяльності і придбання нових зарубіжних технологій)» [13, с. 38].

Відповідно до сутнісних характеристик зазначених вигод виділяються статичні і динамічні ефекти від експорту продукції (табл. 1.1). При цьому варто зауважити, що, з огляду на фактори глобалізації та циклічного розвитку світової економіки, при проведенні досліджень розглянуті теоретичні моделі оцінки ефекту від впливу експорту на економічне зростання застосовуються одночасно, тобто до уваги необхідно брати статичні ефекти, що виникають в результаті сформованих порівняльних переваг, та динамічні ефекти, які

виникають у довгостроковому періоді завдяки зростанню обсягів зовнішньої торгівлі.

Таблиця 1.1

Теоретичні засади оцінки впливу експорту на економічне зростання

Тип моделі	Тип ефекту	Ефект від впливу експорту
Класичні моделі міжнародної торгівлі (А. Сміт, Д. Рікардо)	Статичний	Ефекти від впливу експорту на розвиток національної економіки внаслідок перерозподілу ресурсів за припущення про постійну віддачу від масштабу у виробничому секторі
Неокласичні моделі міжнародної торгівлі (Е. Хекшер, Б. Олін)		
Моделі міжнародної торгівлі з гетерогенними фірмами (згідно підходу М. Меліца)	Динамічний	Ефекти від впливу експорту на розвиток національної економіки внаслідок перерозподілу ресурсів усередині галузей від найменш продуктивних фірм до більш продуктивних

Джерело: [13, с. 38]

Базуючись на висновках класичних, неокласичних і сучасних теорій зовнішньої торгівлі, вчені стверджують, що «зовнішня торгівля належить до вирішальних факторів, які впливають на економічне зростання як окремих країн, так і світової економіки» [14]. Вченими-економістами доведено, що в умовах глобалізації відкриття національної економіки приносить користь країні за рахунок збільшення внутрішнього виробництва, нарощення обсягів зовнішньої торгівлі, розширення можливостей працевлаштування, залучення більшого обсягу інвестицій, розвитку освіти [15]. Результаті збільшення рівня відкритості економіки посилюється залежність країни від зовнішнього ринку, проте, «зрештою це призводить до збільшення торгівлі» [16], що у довгостроковій перспективі стимулює економічне зростання.

Результати досліджень, проведених зарубіжними вченими, підтвердили позитивний вплив диверсифікації експорту на економічне зростання країни. У країнах Азії спостерігалися вищі темпи економічного зростання завдяки

значному збільшенню експорту промислових товарів упродовж останніх кількох десятиліть, підтверджуючи факт, що розвиток експорту та диверсифікація є новим двигуном зростання [17]. Науковці підтвердили, що розширення експорту технологічної продукції сприяє економічному розвитку країни, а диверсифікація експорту «може генерувати вищі темпи зростання та сприяти підвищенню добробуту нації» [18]. За даними дослідників, «сучасні моделі торгівлі підтверджують важливість перерозподілу ресурсів у межах одного сектора, як наслідок змін, що спостерігаються у торгових витратах, і взаємозв'язку між показниками експорту та рівнем бізнес-інновацій» [19]. Таким чином, держава повинна розробляти і реалізовувати ефективну зовнішньоекономічну політику, яка б сприяла збільшенню обсягів експорту, диверсифікації економіки як основи розширення номенклатури експортних товарів, що забезпечить прискорення економічного зростання.

Водночас, поряд з позитивними ефектами в процесі участі країни у міжнародній торгівлі виникають негативні наслідки для національної економіки, що підтверджується результатами багатьох досліджень. Зокрема, вчені виявили, що позитивний вплив відкритості торгівлі на економічне зростання залежить від доходу країни, наявності інфраструктури та ресурсів, типів вироблених товарів, наявності технологій, кваліфікованої робочої сили [20; 21].

Також вчені визначили, що позитивний чи негативний вплив відкритості торгівлі на економічне зростання залежить від рівня розвитку, спеціалізації торгівлі, рівня доходу населення, інвестицій, технологій [22]. Відповідно, було виявлено таку закономірність: «країни з вищими доходами демонструють позитивний вплив між відкритістю та економічним зростанням, а країни з нижчими доходами мають переваги у короткостроковому періоді, але в довгостроковій перспективі це також може мати негативний вплив на економіку» [23].

Незважаючи на користь від зростання зовнішньої торгівлі для економічного розвитку, було виявлено негативний зв'язок між цими двома

змінними в результаті емпіричних досліджень: (1) «якщо залежність від імпорتنих продуктів зростає, це створює значний негативний вплив на економіку»; (2) «висококваліфікована робоча сила здатна виробляти якісну продукцію, що підвищує глобальну конкурентоспроможність і забезпечує позитивний ефект для економіки, а при використанні низькокваліфікованої робочої сили виробляються і експортуються товари з низьким рівнем доданої вартості, що обумовлює негативний вплив такого експорту на економічне зростання» [24]; (3) «негативний вплив на економічний розвиток експортної спеціалізації на сировинних товарах, яка виникає внаслідок надмірної забезпеченості країни природними ресурсами» [13, с. 39].

Отже, зовнішня торгівля, як будь-яке економічне явище, має позитивні ефекти та негативні наслідки для національної економіки. Поряд з поглибленням інтеграційних процесів, зменшення бар'єрів для переміщення товарів та капіталів, запровадженням преференційних режимів торгівлі, що сприяють економічному розвитку держав, відбувається подальше збільшення диспропорцій в світовій економіці, посилюється поділ країн на розвинені та з низьким рівнем економічного розвитку, закріплюється сировинна спеціалізація за відсталими країнами.

На основі проведеного аналізу теоретичного підґрунтя впливу зовнішньої торгівлі на економічне зростання країни можемо стверджувати про подібну залежність між цими процесами і на регіональному рівні. При цьому необхідно враховувати, що регіональна економіка є підсистемою національної економіки, а регіони є не повністю самостійними у здійсненні зовнішньої торгівлі, зокрема, не мають повноважень щодо формування умов торгівлі чи встановлення митних правил. Водночас, від ефективності використання економічного потенціалу, зосередженого в регіонах країни, залежать обсяги та структура зовнішньої торгівлі усієї країни, що має істотний вплив на динаміку та обсяги ВВП як показники економічного зростання.

У той же час, в умовах децентралізації влади регіони отримали більше повноважень щодо визначення основних напрямів соціально-економічного

розвитку на основі використання ендogenous потенціалу (природно-ресурсного, виробничого, трудового, інвестиційного, інноваційного). Таким чином, на регіональному рівні прогноуються і впроваджуються заходи для підвищення ефективності використання ресурсів регіону, пришвидшення структурних змін в економіці, що сприятиме позитивній динаміці експорту та покращенню його структури за рахунок збільшення товарів з вищим ступенем переробки. Зазначені процеси впливають на економічне зростання регіону, «узагальнюючим показником якого є валовий регіональний продукт (ВРП), ... що вимірює валову додану вартість» [25, с. 74.].

Валовий регіональний продукт залежить від обсягів валової доданої вартості, яка визначається як різниця між загальним обсягом валового випуску та обсягом проміжного її споживання. Отже, ВРП характеризує рівень економічного розвитку та результати економічної діяльності всіх господарюючих суб'єктів регіону, а тому залежить від обсягів експорту, який відображає конкурентоспроможність вітчизняних товарів та здатність підприємств розширювати ринки збуту продукції, а також від імпорту як джерела надходження матеріалів, комплектуючих та сировини для нарощення внутрішнього виробництва продукції.

Відповідно, на регіональному рівні також будуть спостерігатися позитивні ефекти і негативні наслідки зовнішньої торгівлі, проте вони будуть дещо відрізнятися від тих, які ми розглянули на рівні національної економіки. Насамперед, позитивні ефекти варто очікувати у вигляді зростання ВРП в результаті збільшення обсягів експорту, особливо продукції з високим рівнем доданої вартості та високотехнологічних товарів. Збільшення імпорту продукції проміжного споживання, яка використовується для виробництва кінцевих товарів, також сприятиме економічному зростанню. Технологічний імпорт позитивно впливає на економічне зростання через технологічне оновлення та модернізацію підприємств регіону. Разом з цим, варто виділити і низку загроз, які виникають внаслідок активного залучення регіону у міжнародний поділ праці та можуть негативно впливати на економічне зростання. У випадку

залежності регіону від експорту сировинної продукції (металургійної, сільськогосподарської) економіка стає чутливою до кон'юнктури на світових ринках. Відповідно, погіршення цінових умов реалізації сировини на зовнішніх ринках або втрата цих ринків негативно впливає на обсяги ВРП та сповільнює економічне зростання. Також, внаслідок зниження обсягів експорту та нарощення обсягів імпорту посилюється імпортозалежність регіональної економіки. У випадку погіршення структури експорту, що відбувається внаслідок скорочення частки високотехнологічних товарів або товарів з високим рівнем доданої вартості, зменшується обсяг ВРП, знижується обсяг валютних надходжень від експорту товарів, що у підсумку призводить до погіршення якості життя населення в регіоні та зниження добробуту громадян.

Таким чином, зовнішня торгівля є вагомим чинником економічного зростання регіону, тому від її ефективності залежить динаміка обсягу ВРП. У зв'язку з цим у наступному підрозділі розглянемо основні показники динаміки і структури зовнішньої торгівлі та методичні підходи до оцінки впливу зовнішньої торгівлі на економічне зростання, що можуть слугувати основою для дослідження зовнішньоекономічної діяльності регіону та визначення стратегічних напрямів щодо підвищення її ефективності.

1.3. Методика дослідження зовнішньої торгівлі на регіональному рівні

Вивчення стану та проблем зовнішньої торгівлі регіонів як підсистем національної економіки потребує обґрунтування методики комплексного дослідження зовнішньоторговельної діяльності, яка б дозволяла не лише отримати динамічні та структурні характеристики цього процесу, але й передбачала оцінку ефективності торговельних операцій на регіональному рівні та їх впливу на економічне зростання регіону. Відповідно, першим кроком розробки методики дослідження є визначення базових показників, які доцільно використовувати для аналізу динаміки та структури зовнішньої торгівлі регіону.

Загалом, базові показники, які використовуються для аналізу зовнішньої торгівлі країни чи регіону поділяються на три групи: кількісні, структурні та динамічні (табл. 1.2). Застосування кількісних показників дозволяє охарактеризувати обсяги експорту, обсяги імпорту та обсяги обороту зовнішньої торгівлі. Структурні та динамічні показники доцільно використовувати для якісної оцінки зовнішньої торгівлі регіону, оскільки переважання товарів з високим рівнем доданої вартості у структурі експорту свідчить про високу конкурентоспроможність переробної промисловості, а додатні темпи зростання експорту у цьому випадку показують позитивну динаміку валютних надходжень.

Таблиця 1.2

Базові показники зовнішньої торгівлі регіону

Показник	Сутність показника	Порядок обчислення
<i>Кількісні показники</i>		
Експорт	Вивезення за межі країни з метою продажу продукції, виробленої чи вирощеної національними підприємствами	За даними офіційної статистики про зовнішню торгівлю
Імпорт	Ввезення на територію країни з метою продажу продукції, виробленої чи вирощеної іноземними підприємствами	За даними офіційної статистики про зовнішню торгівлю
Оборот зовнішньої торгівлі (ЗТО)	Сума обсягів експорту та імпорту у вартісному вираженні	$ЗТО = E + I$
Сальдо зовнішньої торгівлі (Баланс ЗТ)	Різниця між вартістю експорту та вартістю імпорту	$Баланс ЗТ = E - I$
<i>Структурні показники</i>		
Товарна структура експорту (імпорту)	Частка i -тої товарної групи у загальних обсягах експорту (імпорту)	Частка $E_{Ti} = E_{Ti}/E \cdot 100\%$; Частка $I_{Ti} = I_{Ti}/I \cdot 100\%$
Географічна структура торгівлі	Частка j -тої країни у загальних обсягах зовнішньоторговельного обороту	Частка $K_{pj} = ЗТО_j / ЗТО \cdot 100\%$
<i>Динамічні показники</i>		
Темпи зростання експорту (імпорту)	Зміна обсягів експорту (імпорту) у поточному році відносно попереднього у відсотках	$Тзр_E = (E_i / E_{i-1}) \cdot 100\%$; $Тзр_I = (I_i / I_{i-1}) \cdot 100\%$.
Темпи приросту експорту (імпорту)	Показує, на скільки відсотків обсяги експорту (імпорту) у поточному році більше (+) або менше (-) за попередній рік	$Тпр = Тзр - 100\%$

Джерело: складено автором за [26; 27]

Базові показники зовнішньої торгівлі, наведені у табл. 1.2, є загальними і використовуються для аналізу динаміки та структури експорту (імпорту), проте вони не дозволяють зробити висновок про ефективність зовнішньої торгівлі.

Згідно визначення, сутність оцінки ефективності зовнішньої торгівлі країни полягає у «зіставленні витрат на виробництво імпоротної продукції у вітчизняних умовах та витрат на виробництво експортних товарів, а різниця між цими величинами дорівнює економії витрат у зв'язку з розвитком зовнішньої торгівлі» [27, с. 92-95]. Зовнішньоторговельний обмін вважається ефективним, якщо відношення витрат на імпорт до витрат на експорт перевищує 1. Проте, застосування такого коефіцієнту економічної ефективності зовнішньої торгівлі на регіональному рівні унеможлиблюється відсутністю статистичних даних про обсяг витрат на виробництво імпоротної продукції на вітчизняних підприємствах, оскільки цей показник є гіпотетичним. Аналогічний недолік має застосування на регіональному рівні часткового показника «валютної ефективності імпорту», що «визначається відношенням виручки від реалізації імпорту всередині країни до витрат на його придбання або співвідношенням необхідних витрат на виробництво імпорту в умовах країни до витрат на імпорт» [27].

Часткові показники ефективності експорту, які пропонуються для оцінки зовнішньої торгівлі на макrorівні, не доцільно використовувати для регіону, оскільки результат їх розрахунку може бути не коректним внаслідок істотних похибок при визначенні окремих їхніх складових. Зокрема, оцінка такого показника, як «повна ефективність експорту, що визначається співвідношенням валютної виручки від реалізації експортної продукції та витрат на її виробництво» [27], може бути не коректною для регіону через відсутність публікації офіційних статистичних даних про витрати на виробництво експортних товарів. Такий показник може розраховуватися для конкретного підприємства, яке експортує продукцію, коли відомі показники отриманої валютної виручки від експорту товарів та витрати на їх виробництво, які мали місце на цьому підприємстві. У зв'язку з цим, розрахунок показників валютної ефективності експорту чи імпорту доцільно здійснювати за конкретними товарами та для окремого суб'єкта господарювання, але для оцінки

ефективності зовнішньої торгівлі регіону такий методичний підхід не коректний через відсутність даних офіційної статистики.

Звертаючись до теорії безпеки соціально-економічних систем, розглянемо основні індикатори зовнішньоекономічної безпеки, які пропонуються у «Методиці розрахунку рівня економічної безпеки України»: «рівень відкритості економіки; коефіцієнт покриття експортом імпорту; частка провідної країни-партнера в загальному обсязі експорту товарів; частка провідної країни-партнера в загальному обсязі імпорту товарів; частка провідного товару (товарної групи) в загальному обсязі експорту товарів; частка провідного товару (товарної групи) за виключенням енергетичного імпорту в загальному обсязі імпорту товарів; частка сировинного та низького ступеня переробки експорту промисловості в загальному обсязі експорту товарів; частка імпорту у внутрішньому споживанні країни; індекс умов торгівлі (ціновий); рівень завантаженості транзитних потужностей нафтотранспортної системи; рівень завантаженості транзитних потужностей газотранспортної системи» [28].

У науковій літературі пропонуються системи показників для оцінки зовнішньої торгівлі, які відрізняються залежно від мети дослідження та наукових інтересів авторів публікацій. На думку Хаустової В. та Григорової-Беренди Л.В., для оцінювання зовнішньоекономічної безпеки держави доцільно приділяти «особливу увагу структурі експорту», а саме її динамічній характеристиці, яка проявляється як «збільшення експорту готових товарів і зниження мінерально-сировинного експорту» [29]. Для дослідження зовнішньоекономічної безпеки на регіональному рівні Л. Яремко використовує такі показники, як: «експортна та імпортна залежність; покриття імпорту експортом; прямі іноземні інвестиції; портфельні інвестиції; операції з отримання зарубіжних кредитів; еміграція робочої сили» [6]. З метою оцінки зовнішньоторговельної безпеки регіону Бабець І. використала «коефіцієнт покриття експортом імпорту; частка провідної країни-партнера в загальному обсязі зовнішньої торгівлі; коефіцієнти експортної та імпоротної залежності;

частки високотехнологічної продукції в експорті та імпорті товарів; коефіцієнт технологічної залежності» [30, с. 105].

Частина з розглянутих показників використовується лише для оцінки зовнішньої торгівлі на макрорівні, а показники прямого іноземного інвестування, портфельних інвестицій, переміщення іноземних капіталів та міграційних потоків робочої сили які описують процеси в міжнародній економіці загалом. Тому для оцінки ефективності зовнішньої торгівлі регіону із сукупності наведених вище показників відберемо ті, сутність яких відповідає визначенню ефективності зовнішньої торгівлі як зіставлення витрат на імпорт та витрат на експорт. При цьому врахуємо структурні й динамічні характеристики зовнішньої торгівлі, які характеризують надходження валюти від експорту та її витрати на придбання імпортних товарів.

На основі аналізу методичних підходів провідних вітчизняних вчених до оцінювання зовнішньої торгівлі та зовнішньоекономічної безпеки держави, а також з урахуванням специфіки статистичних спостережень в сфері зовнішньої торгівлі на регіональному рівні, сформуємо перелік показників, які використаємо у нашому дослідженні для оцінки ефективності зовнішньої торгівлі регіонів України (табл. 1.3).

Для обґрунтування стратегічних напрямів підвищення ефективності зовнішньої торгівлі необхідно брати до уваги істотні регіональні відмінності. У зв'язку доцільно провести групування регіонів за результатами оцінювання показників ефективності зовнішньої торгівлі, використовуючи кластерний аналіз. Кластерний аналіз дозволяє вирішити «завдання розподілу заданої вибірки об'єктів (ситуацій) на підмножини, які називають кластерами, так, щоб кожен кластер складався зі схожих об'єктів, а об'єкти різних кластерів істотно відрізнялися; це багатовимірна статистична процедура, що здійснює збирання даних, які містять інформацію про вибірку об'єктів, і потім упорядковує об'єкти в порівняно однорідні групи (кластери)» [32]. Групування регіонів країни за допомогою кластерного аналізу використовується вченими для узагальнення результатів дослідження. При цьому, об'єднання регіонів у кластери

здійснюється «методом деревоподібної кластеризації», а для вимірювання віддаленості кожного об'єкта від центру кластера використовують «Евклідову відстань, оскільки вона найкраще дозволяє об'єднати об'єкти в скупчення» [33].

Таблиця 1.3

Показники оцінки ефективності зовнішньої торгівлі регіону

Показник, одиниця виміру	Порядок розрахунку	Сутність показника
1. Коефіцієнт покриття імпорту експортом	$K=E/I$	Торгівля ефективна при $K>1$, оскільки валютні надходження від експорту перевищують витрати на імпорт
2. Частка високотехнологічної продукції в експорті товарів, %	$Ч_e=E_{вт}/E$	Зростання частки високотехнологічних товарів (30гр.+85гр.+88гр.+90 гр.) в експорті свідчить про покращення товарної структури за рахунок товарів з високим рівнем доданої вартості
3. Частка високотехнологічної продукції в імпорті товарів, %	$Ч_i=I_{вт}/I$	Зростання частки високотехнологічних товарів в імпорті свідчить про підвищення технологічної залежності
4. Коефіцієнт технологічної залежності	$K_{тз}=I_{вт}/E_{вт}$	Торгівля неефективна при $K>1$, оскільки валютні надходження від експорту високотехнологічної продукції менші за витрати на імпорт високотехнологічної продукції
5. Темпи зростання експорту, %	$Тзр_e=(E_i/E_{i-1})\cdot 100\%$	Торгівля ефективна, якщо темпи зростання експорту перевищують темпи зростання імпорту
6. Темпи зростання імпорту, %	$Тзр_i=(I_i/I_{i-1})\cdot 100\%$	

Складено за: [28; 30; 31]

Таким чином, застосування кластерного аналізу дозволить провести групування регіонів України за багатьма параметрами та виділити групи регіонів з високим, середнім та низьким рівнем ефективності зовнішньої торгівлі. У нашому дослідженні в якості ознак, що характеризують кожен окремий регіон, використаємо показники ефективності зовнішньої торгівлі, наведені у таблиці 1.3. Для графічного відображення результатів групування регіонів України використаємо деревоподібну діаграму, а в якості міри відстані між об'єктами кластеризації буде використана Евклідова відстань.

Оцінку ефективності зовнішньої торгівлі на регіональному рівні доцільно доповнити визначенням впливу основних показників зовнішньої торгівлі на

економічне зростання регіонів за допомогою кореляційно-регресійного аналізу. Доцільність застосування такого методичного підходу підтверджується результатами досліджень на макро- та мезорівні. На рівні держави доведено залежність між темпами росту експорту, імпорту та темпами росту ВВП України у 2015-2019 рр. [34] та виявлено взаємозв'язок між експортом та обмінним курсом національної грошової одиниці [35]. На регіональному рівні за допомогою «моделювання взаємозв'язку між ВРП та експорту-імпорту товарів та послуг на одну особу у вигляді лінійних парних рівнянь регресії» вченими доведено, що «майже на 75% варіація ВРП в розрізі регіонів України залежить від експорту і на 85% - від імпорту товарів та послуг на одну особу» [36]. Ґрунтуючись на висновках вітчизняних вчених щодо залежності ВРП від зміни експорту та імпорту, у нашому дослідженні використаємо регресійний аналіз для перевірки впливу рівня ефективності зовнішньої торгівлі на економічне зростання регіонів.

Отже, розглядаючи економічне зростання як функцію від показників зовнішньої торгівлі, можемо оцінити цю залежність за допомогою моделі множинної лінійної регресії:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 \cdot x_1 + \dots + \beta_k \cdot x_k + u, \quad (1.1)$$

де Y – залежна пояснювальна змінна (ВРП, індекс ВРП, ВРП на одного мешканця), $(x_1, x_2, \dots, x_k)$ – незалежні пояснюючі змінні (показники зовнішньої торгівлі регіонів), u – випадкова похибка, розподіл якої в загальному випадку визначається незалежними змінними, але математичне сподівання якої дорівнює нулю.

Таким чином, комплексна оцінка ефективності зовнішньої торгівлі регіонів України передбачає три етапи: (1) безпосереднє оцінювання показників ефективності (коефіцієнт покриття експортом імпорту; частка високотехнологічної продукції в експорті (імпорті) товарів; коефіцієнт технологічної залежності; темпи зростання експорту (імпорту)); (2) виділення регіонів з високим, середнім та низьким рівнем ефективності зовнішньої торгівлі на основі кластерного аналізу; (3) визначення впливу показників зовнішньої торгівлі на економічне зростання регіонів.

Висновки до розділу

1. Зовнішня торгівля регіонів є складовою системи національної економіки і залежить від ступеня його залучення до глобальних ланцюгів створення вартості та ефективності участі в міжнародному співробітництві. Зовнішня торгівля взаємопов'язана із виробничою, науково-технологічною, інвестиційною сферами регіональної економіки, що обумовлює її вагомий роль у розвитку національної економіки. Зовнішня торгівля регіону є складовою формування ВВП, сприяє розвитку виробничого комплексу, науково-технічної сфери та надходженню іноземних інвестицій в країну. Тому від ефективності зовнішньої торгівлі залежить економічне зростання регіонів та стан національної економіки загалом.

2. У нашому дослідженні під ефективністю зовнішньої торгівлі регіону розуміється така зовнішньоекономічна діяльність підприємств регіону, яка забезпечує позитивну динаміку експорту, високу частку товарів переробної промисловості в експорті, що, своєю чергою, формує позитивний баланс зовнішньої торгівлі як результат перевищення валютних надходжень від експорту товарів над витратами на імпорту товарів. Відповідно, для оцінювання ефективності зовнішньої торгівлі на регіональному рівні доцільно використати показники, що характеризують співвідношення експорту та імпорту товарів, відношення імпорту високотехнологічної продукції до експорту високотехнологічної продукції, товарну структуру і динаміку експорту та імпорту.

3. З метою оцінки ефективності зовнішньої торгівлі регіонів України необхідно застосувати комплексний методичний підхід, який включає: проведення розрахунку для кожного регіону коефіцієнту покриття експортом імпорту, частки високотехнологічної продукції в експорті (імпорті) товарів, коефіцієнту технологічної залежності, темпів зростання експорту (імпорту)); кластерний аналіз регіонів за показниками зовнішньої торгівлі та виділення груп регіонів з високим, середнім та низьким рівнем ефективності зовнішньої торгівлі; проведення кореляційно-регресійного аналізу та оцінка залежності

показників економічного зростання (ВРП, індекс ВРП, ВРП на одного мешканця) від показників зовнішньої торгівлі регіонів.

РОЗДІЛ 2. СИСТЕМНО-СТРУКТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

2.1. Динаміка та структура зовнішньої торгівлі регіонів України

Зовнішня торгівля регіонів України знаходиться під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. Упродовж 2022 р. ключовим зовнішнім чинником стало повномасштабне вторгнення російських військ на територію України, що істотно змінило економічну активність в регіонах, динаміку та структуру зовнішньої торгівлі. У зв'язку з цим досліджувати зміни, що відбулися у зовнішній торгівлі регіонів, необхідно у короткостроковому періоді за час дії воєнного стану (порівняння даних за 2022 р. з даними 2021 р.) та у період до початку повномасштабних воєнних дій (2015-2021 рр.).

Найбільш експортоорієнтованими регіонами упродовж 2015-2022 рр. були Дніпропетровська область та м. Київ. При цьому, у 2022 р. внаслідок повномасштабної війни у Дніпропетровській області відбулося зменшення обсягів експорту з 1216 млрд дол. США у 2021 р. до 6,2 млрд дол. США, а у м. Києві – з 15,33 до 10,5 млрд дол. США відповідно (рис. 2.1). У Донецькій області у 2021 р. спостерігалось істотне зростання експорту (майже удвічі порівняно з 2015 р.) і регіон посідав третє місце в Україні, проте у 2022 р. обсяги експорту товарів зменшилися у 13 разів порівняно з 2015 р. і у 24 рази відносно 2021 р. Також істотно знизилися обсяги експорту товарів у Запорізькій області, частина території якої знаходиться під окупацією, - у 2022 р. відбулося зменшення експорту в 1,7 раза відносно 2021 р., а порівняно з 2015 р. – на 122,3 млн дол. США.

Найменші обсяги експорту були зафіксовані у 2022 р. в регіонах, де відбуваються активні бойові дії та частина території яких є окупованою. У Луганській області експорт зменшився майже у 30 разів порівняно з 2015 р. та у 19 разів відносно 2021 р. і становив лише 8,7 млн дол. США. У Херсонській області експорт зменшився у 4,2 раза відносно 2015 р. і у 7,2 раза порівняно з 2021 р. та становив 56,9 млн дол. США.

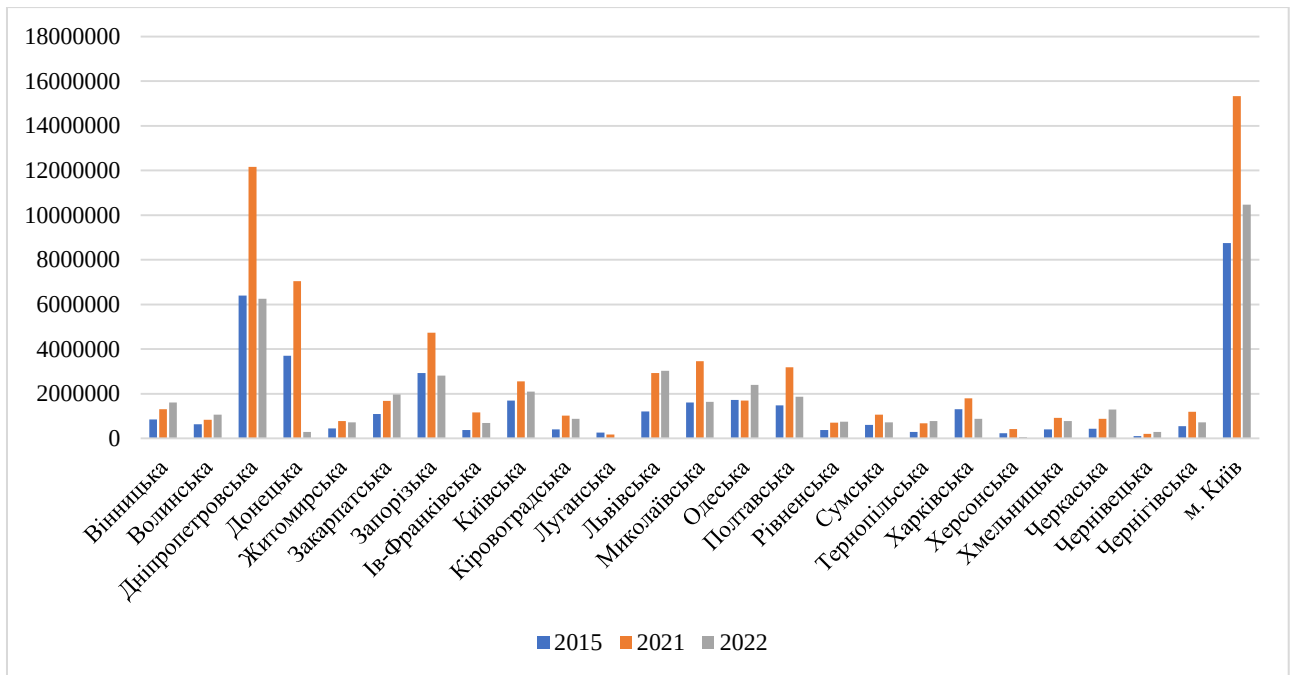

Рис. 2.1. Динаміка обсягів експорту товарів у регіонах України у 2015-2022 рр., тис. дол. США.

Джерело: побудовано автором за даними [37; 38; 39]

У Миколаївській області внаслідок мінування морських шляхів та ракетних обстрілів робота портів була заблокована, тому обсяги експорту у 2022 р. зменшилися практично до рівня 2015 р. і були меншими у 2,1 раза порівняно з 2021 р. Відповідно, після підписання «Зернової угоди» між Україною та ООН, експорт зернових культур здійснюється переважно з портів Одеської області, тому експорт цього регіону збільшився у 1,4 раза порівняно з попередніми періодами. Спостерігалось зменшення експорту також і в регіонах, на території яких бойові дії не відбувалися, але через ракетні обстріли та руйнування інфраструктурних і промислових об'єктів частково було втрачено експортний потенціал. Так, у Полтавській області у 2022 р. експорт зменшився в 1,7 раза порівняно з 2021 р., проте у довгостроковому періоді приріст був позитивним. Аналогічна тенденція характерна і для Івано-Франківської області, де обсяги експорту у 2022 р. були в 1,7 раза меншими відносно 2021 р., але збільшилися порівняно з 2015 р. в 1,8 раза.

Водночас, в регіонах, які є більш віддаленими від російського кордону і ризику обстрілів є нижчими, спостерігалася позитивна динаміка експорту

товарів як у довгостроковому, так і в короткостроковому періоді. У Вінницькій області у 2022 р. обсяги експорту товарів становили 1,6 млрд дол. США, що перевищувало показник 2021 р. в 1,2 раза та майже удвічі – показник 2015 р. У Волинській області експорт 2022 р. був більшим в 1,3 раза порівняно з 2021 р. і в 1,7 раза більший ніж показник 2015 р. Експорт товарів Закарпатської області у 2022 р. становив 1,97 млрд дол. США і перевищував показник 2021 р. в 1,2 раза та в 1,8 раза – показник 2015 р.

Динаміка експорту значною мірою залежить від товарної структури. Особливо цей чинник став впливовим в умовах воєнного стану, коли внаслідок блокування російськими військами морських портів України зупинився експорт сировинної продукції, яка доставлялася країнам-партнерам морським транспортом. Найбільше постраждала економіка регіонів, які наближені до російсько-українського кордону, знаходилися під тимчасовою окупацією ворога та експортують переважно сільськогосподарську, металургійну або іншу сировинну продукцію.

Серед регіонів, в експорті яких переважають зернові культури (табл. 2.1), лише Одеська та Черкаська області збільшили обсяги експорту цієї продукції у 2022 р. порівняно з попереднім роком (на 52,5% та 48,5% відповідно). Така тенденція обумовлена як високим врожаєм, так і прагненням аграріїв швидше продати зерно за кордон, оскільки в умовах війни ускладнюються умови зберігання продукції та існують високі ризики її втрати внаслідок ракетних обстрілів зерносховищ. Найбільш істотного зниження зазнав експорт зернових культур з Миколаївської (-59,4%), Чернігівської (-53,8%) та Харківської (-50,7%) областей, що пояснюється порушенням логістичних маршрутів доставки великого обсягу аграрної продукції і неможливості її транспортування у повному обсязі сухопутними шляхами.

Звернемо увагу, що в умовах воєнного стану основний експортний товар Луганської області змінився: у 2021 р. в експорті товарів найбільшою була частка паперу і картону, а у 2022 р. переважали зернові культури, при цьому їх експорт зменшився на 6,1% порівняно з попереднім роком. Це свідчить про

руйнування промислового потенціалу в Луганській області та одночасне скорочення експортних можливостей агропромислового комплексу регіону.

Таблиця 2.1

Динаміка експорту регіонів, які спеціалізуються на сільськогосподарській продукції

№	Регіон	Частка основного товару в експорті товарів, %		Темпи зміни обсягу експорту, 2022/2021, %
		2021 р.	2022 р.	
1	Вінницька область	27,8	22,3	97,9
2	Кіровоградська область	36,8	35,6	82,7
3	Луганська область	37,7	57,3	93,9
4	Миколаївська область	56	47,9	40,6
5	Одеська область	31,5	34	152,5
6	Сумська область	25,5	31	82,9
7	Харківська область	22	22,2	49,3
8	Хмельницька область	40,6	33,7	70,6
9	Черкаська область	34,5	35	148,5
10	Чернігівська область	49,6	38	46,2
11	м. Київ	33,4	33,9	69,3

Умовні позначення:

	- Експорт паперу та картону
	- Експорт зернових культур

Джерело: побудовано автором за даними [39]

Низка регіонів України спеціалізуються на експорті сировинної продукції або продукції з низьким рівнем перероблення. Така експортна спеціалізація в умовах війни негативно вплинула на економіку регіонів, які географічно розташовані близько до кордону з РФ, знаходилися під тимчасовою окупацією або частина території яких і надалі залишається в окупації. Так, основу товарного експорту Дніпропетровської, Донецької та Запорізької областей складали чорні метали. Руйнування металургійних підприємств, проблеми виробництва цієї продукції під час війни та порушення логістики доставки за кордон призвели до істотного зниження обсягів її експорту у 2022 р. порівняно з 2021 р. у Дніпропетровській області на 54,7% та у Запорізькій області – на 24,2% (табл. 2.2). У Херсонській області найбільшу частку в експорті товарів

займала продукція рослинного походження, проте через окупацію та постійні ракетні обстріли експорт зменшився на 78,8%.

Таблиця 2.2

Динаміка експорту регіонів, які спеціалізуються на сировинній продукції

№	Регіон	Частка основного товару в експорті товарів, %		Темпи зміни обсягу експорту, 2022/2021, %
		2021 р.	2022 р.	
1	Дніпропетровська область	39,4	34,7	45,3
2	Донецька область	84	55,9	291,4
3	Запорізька область	57,6	73,7	75,8
4	Полтавська область	63,8	53,4	48,9
5	Рівненська область	30,2	27,4	95,9
6	Херсонська область	28,4	45,3	22,2
7	Чернівецька область	26,2	20,3	107,2

Умовні позначення:

	- Експорт чорних металів
	- Експорт деревини і виробів з деревини
	- Експорт продуктів рослинного походження
	- Експорт руди, шлаків та золи
	- Експорт палив мінеральних, нафти і продуктів її перегонки

Джерело: побудовано автором за даними [39]

Звернемо увагу, що у Донецькій області експорт чорних металів у 2022 р. становив лише 0,1% від експорту у 2021 р., натомість істотно підвищилася частка палив мінеральних, нафти і продуктів її перегонки (до 55,9%), що стало основним експортним товаром регіону під час війни. Експорт цієї групи товарів з Донецької області в умовах війни і втрати значної частини промислових потужностей з виробництва палива, на нашу думку, пов'язаний з необхідністю вивезення паливної сировини за кордон для подальшої її переробки, саме тому експорт зазначеної продукції збільшився майже утричі порівняно з 2021 р.

В експорті товарів Полтавської області у 2021-2022 р. переважали руди, шлак та зола. Попри незначне зниження частки цієї продукції в експорті (на 10,4 процентних пункти (п. п.)) на тлі загального скорочення обсягів експорту товарів під час війни, відбулося зменшення експорту цієї сировини на 51,1%. Це обумовлено тим, що основним споживачем української руди до повномасштабної війни був Китай, а в умовах блокування чорноморських

портів не можливо забезпечити експорт у повному обсязі автотранспортними шляхами.

В експорті товарів Рівненської та Чернівецької областей переважають деревина та вироби з деревини, проте частка цієї продукції у 2022 р. порівняно з 2021 р. зменшилася відповідно на 2,8 п. п. та 5,9 п. п. У Рівненській області це відбулося за рахунок зростання експорту продуктів рослинного походження та продукції хімічної промисловості, а у Чернівецькій області збільшився експорт зернових культур та насіння і плодів олійних рослин.

Отже, для більшості регіонів України, основою експорту яких була сировинна продукція, упродовж 2022 р. характерною була тенденція до зменшення обсягів експорту основного експортного товару або відбулися істотні структурні зміни в експорті внаслідок неможливості забезпечувати доставку великих обсягів сировини чи припинення її виробництва загалом.

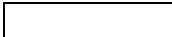
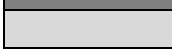
В умовах війни найменшого впливу зазнала динаміка експорту (див. рис. 2.1) тих регіонів, які спеціалізуються на виробництві товарів з високим рівнем доданої вартості і продають їх за кордон. Зокрема, у Житомирській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Тернопільській областях у 2022 р. найбільшою була частка експорту машин та обладнання (табл. 2.3). При цьому, зниження експорту цієї продукції для більшості розглянутих регіонів не перевищувало 20% відносно 2021 р.

Таблиця 2.3

Динаміка експорту регіонів, які спеціалізуються на продукції з високим рівнем доданої вартості

№	Регіон	Частка основного товару в експорті товарів, %		Темпи зміни обсягу експорту, 2022/2021, %
		2021 р.	2022 р.	
1	Волинська область	30	25,6	127,5
2	Житомирська область	25,6	21,1	76,7
3	Закарпатська область	61,9	49,6	93,9
4	Івано-Франківська область	33,9	20,4	83
5	Львівська область	20,2	19,4	99,1
6	Тернопільська область	30,8	22,2	82,8
7	Київська область	24,9	26,1	86,3

Умовні позначення:

	- Експорт машин та обладнання
	- Експорт деревини і виробів з деревини
	- Експорт пластмаси і полімерних матеріалів
	- Експорт м'яса та їстівних субпродуктів

Джерело: побудовано автором за даними [39]

В умовах війни відбулися зміни в товарній структурі експорту окремих регіонів. Так, основою експорту Волинської області у 2021 р. були машини та обладнання (30% від загального обсягу експорту), але у 2022 р. основним експортним товаром стала деревина і вироби з деревини (25,6% експорту), а частка машин та обладнання в експорті зменшилася до 20,6% внаслідок скорочення їх продаж за кордон на 11,7% порівняно з 2021 р. Водночас, в Івано-Франківській області основний експортний товар змінився з пластмас і полімерних матеріалів у 2021 р. на машини та обладнання у 2022 р. за рахунок того, що темпи зниження експорту пластмас і полімерних матеріалів були вищими (-77%) ніж темпи зниження експорту машин та обладнання (-17%).

Підсумовуючи результати дослідження динаміки та структури експорту регіонів України, виділимо основні тенденції, які характеризують цю складову зовнішньої торгівлі. Насамперед, внаслідок повномасштабного вторгнення російських військ у 2022 р. відбулося істотне зниження обсягів експорту порівняно з 2021 р. у більшості регіонів. Найбільше постраждала експортна діяльність в регіонах, частина території яких залишається під окупацією або є деокупованою, але зазнає постійних обстрілів. Враховуючи, що основу експорту більшості регіонів становила сировинна продукція, зниження обсягів експорту цієї продукції внаслідок ускладнення її виробництва та логістики доставки призвело до істотного зниження загального експорту товарів. Відносно краща ситуація спостерігалася в регіонах, які є географічно віддаленими від лінії фронту та в експорті яких переважає продукція з високим рівнем переробки, оскільки промислові підприємства можуть працювати в умовах війни, а експорт продукції промисловості, особливо машинобудівної, є менш чутливою до зміни кон'юнктури зовнішніх ринків та морської логістики.

Важливою характеристикою зовнішньої торгівлі регіонів є її збалансованість, на що істотно впливають динаміка та структура імпорту. У більшості регіонів обсяги імпорту товарів у 2022 р. істотно зменшилися порівняно з попередніми періодами (рис. 2.2). Найбільші обсяги імпорту традиційно надходять до м. Києва та перевищують понад 10 разів середнє значення по Україні, проте у 2022 р. імпорт зменшився в 1,4 раза порівняно з попереднім роком, але перевищував значення 2015 р. в 1,5 раза. У Дніпропетровській, Київській, Одеській, Полтавській та Черкаській областях також попри зниження обсягів імпорту у короткостроковому періоді, у довгостроковому періоді тенденція була зростаючою.

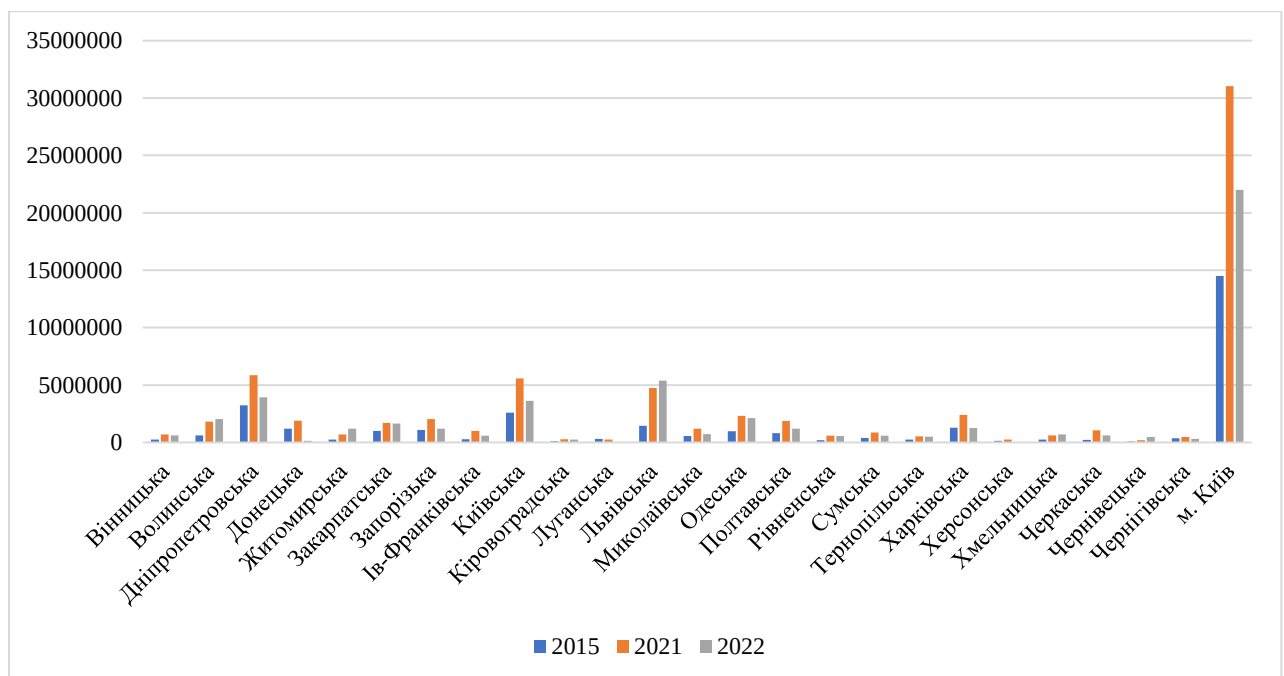

Рис. 2.2. Динаміка обсягів імпорту товарів регіонів України у 2015-2022 рр., тис. дол. США

Джерело: побудовано автором за даними [37-39]

В окремих регіонах спостерігалось також збільшення обсягів імпорту й у короткостроковому періоді. Найбільш помітне зростання імпорту відбулося у 2022 р. у Львівській області – в 1,1 раза порівняно з 2021 р. та в 3,7 раза відносно 2015 р. Дещо менше зростання спостерігалось у Волинській, Житомирській та Хмельницькій областях.

У структурі імпорту більшості регіонів України у 2022 р. переважали палива мінеральні, нафта та продукти її перегонки. Частка цієї продукції в імпорті товарів була найнижчою у Київській, Черкаській та Чернігівській областях (12-15%), а найвищою - у Житомирській та Полтавській областях (55-60%), а в інших регіонах знаходилася переважно на рівні 30-45%. При цьому, у 2022 р. в окремих регіонах відбулася зміна основної імпоротної продукції з машин та обладнання на палива мінеральні, нафту та продукти її перегонки. Зокрема, у 2021 р. машини та обладнання переважали в імпорті Житомирської (25,1%), Київської (15%), Львівської (15,1%), Хмельницької (22,9%), Чернівецької (22,1%) та Чернігівської (13,5%) областей, проте вже у 2022 р. імпорт цієї продукції зменшився за рахунок зростання імпорту палива.

Водночас, імпорт машин та обладнання й надалі переважає в імпорті товарів Вінницької (17,6%), Закарпатської (39,6%), Тернопільської (31,3%), Харківської (20,8%), Херсонської (33,9%) областей та м. Києва (20,8%). В імпорті товарів Кіровоградської та Рівненської областей у 2022 р. переважали засоби наземного транспорту, крім залізничного, і становили відповідно 22,3% та 23,1%, що є надзвичайно актуальним в умовах війни, оскільки значна частина цієї техніки спрямовується для потреб Збройних сил України.

В умовах війни відбулися істотні зміни в динаміці та структурі експорту та імпорту товарів, що значною мірою обумовило покращення зовнішньоторговельного балансу в більшості регіонів України. Так, завдяки додатнім темпам зростання експорту поряд зі зниженням обсягів імпорту у Вінницькій, Рівненській, Тернопільській областях за 2022 р. відбулося збільшення додатного сальдо зовнішньої торгівлі (додаток А, табл. А.1). У Закарпатській, Одеській та Черкаській областях негативне сальдо, яке спостерігалось у 2021 р., змінилося на позитивне у 2022 р. за рахунок істотного перевищення темпів зростання експорту над темпами зростання імпорту. Водночас, у 2022 р. сальдо зовнішньої торгівлі залишалося негативним у Волинській, Житомирській, Київській, Луганській, Львівській, Харківській, Чернівецькій областях та у м. Києві.

Отже, результати дослідження зовнішньої торгівлі регіонів України у 2015-2022 рр. дозволили виявити як негативні так і позитивні зміни у динаміці та структурі експорту та імпорту. Основним чинником, що впливав на структурно-динамічні характеристики зовнішньої торгівлі регіонів у 2022 р., стало повномасштабне вторгнення російських військ в Україну, що призвело до істотних змін у функціонуванні господарських комплексів регіонів та вплинуло на експортно-імпорту діяльність суб'єктів господарювання.

2.2. Оцінка ефективності зовнішньої торгівлі на регіональному рівні

Результати дослідження динаміки та структури експорту та імпорту регіонів України у 2021-2022 рр. дозволили виявити істотні зміни основних показників зовнішньої торгівлі в умовах бойових дій, а тому можемо припустити, що за цей період змінилася ефективність зовнішньої торгівлі. Для виявлення цих змін розрахуємо показники ефективності зовнішньої торгівлі у 2021-2022 рр. згідно методичного підходу, обґрунтованого нами у підрозділі 1.3.

Одним з основних показників ефективності зовнішньої торгівлі є коефіцієнт покриття експортом імпорту, який дозволяє охарактеризувати ступінь достатності валютних надходжень в регіон для забезпечення імпорту товарів. Значна частина регіонів України упродовж 2021-2022 рр. мала позитивне сальдо зовнішньоторговельного балансу, відповідно коефіцієнт покриття експортом імпорту перевищував мінімально допустиме значення, що свідчить про ефективність зовнішньої торгівлі цих регіонів (рис. 2.3).

Найвище значення коефіцієнту покриття експортом імпорту у 2022 р. спостерігалось в Кіровоградській області, причому його значення не змінилося порівняно з 2021 р. За рік повномасштабних воєнних дій відбулося зростання цього показника у Вінницькій, Закарпатській, Запорізькій, Одеській, Рівненській, Тернопільській та Черкаській областях. Незважаючи на зменшення коефіцієнту у 2022 р. порівняно з 2021 р., у Дніпропетровській, Донецькій, Івано-Франківській, Миколаївській, Полтавській та Хмельницькій областях цей

показник залишається більшим за 1. У Сумській та Херсонській областях попри інтенсивні бойові дії значення коефіцієнта у 2022 р. не змінилося порівняно з 2021 р. і становило 1,2 та 1,5 відповідно. Отже, у розглянутих регіонах України коефіцієнт покриття експортом імпорту відповідало встановленому нормативному значенню, що свідчить про ефективність зовнішньої торгівлі

Водночас, низка регіонів України характеризується низьким значенням коефіцієнту покриття експортом імпорту. Так, у Житомирській та Чернівецькій областях у 2021 р. коефіцієнт перевищував мінімальне порогове значення, а у 2022 р. його значення погіршилося і становило 0,6, що свідчить про зниження ефективності зовнішньої торгівлі цих регіонів. У Львівській та Харківській областях і в м. Києві у 2021 р. коефіцієнт покриття експортом імпорту не відповідав критеріям зовнішньоекономічної безпеки, а у 2022 р. навіть відбулося його незначне зниження. Також, у Волинській, Київській та Луганській областях у 2022 р. спостерігалось підвищення значення коефіцієнту, проте воно й надалі залишається набагато меншим за 1. Отже, у розглянутих регіонах ефективність зовнішньої торгівлі є низькою.

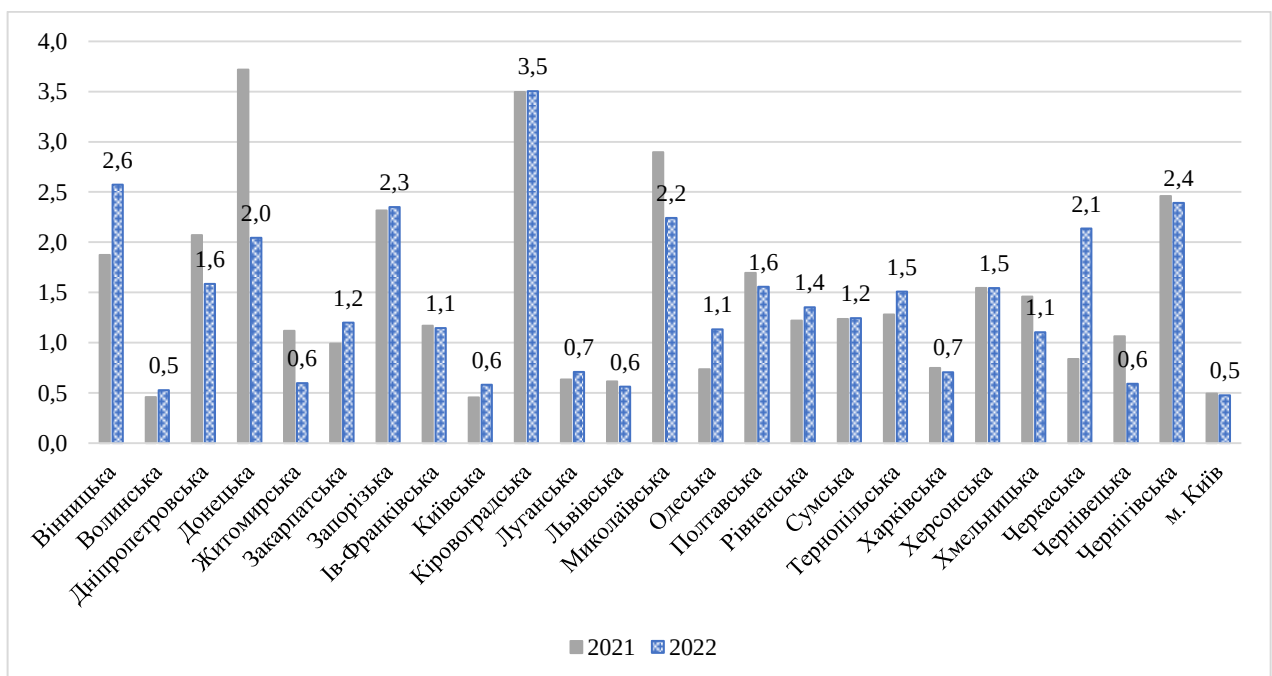

Рис. 2.3. Динаміка коефіцієнту покриття експортом імпорту в регіонах України у 2021-2022 рр.

Джерело: розраховано автором за даними [38; 39]

Показник частки високотехнологічних товарів в експорті розраховується як відношення суми обсягів експорту високотехнологічної продукції (фармацевтичної продукції (30 група), електричних машин (85 група), літальних апаратів (88 група) та приладів (90 група)) до загального обсягу експорту товарів регіону. Найвище значення частки високотехнологічних товарів в експорті спостерігалось у Закарпатській області, незважаючи на те, що відбулося його зниження з 59,3% у 2021 р. до 47,7% у 2022 р., цей регіон залишається лідером серед усіх регіонів за рівнем високотехнологічності експорту (рис. 2.4). У Івано-Франківській області відбулося істотне зростання частки високотехнологічної продукції в експорті – з 9,9% у 2021 р. до 16,8% у 2022 р., що свідчить про покращення товарної структури за рахунок товарів з високим рівнем доданої вартості. Значно нижчим цей показник був у Волинській, Житомирській, Львівській, Тернопільській та Чернівецькій областях, але, попри тенденцію до його зменшення в умовах повномасштабної війни, його значення перевищує 10% і свідчить про вищу ефективність зовнішньої торгівлі порівняно з іншими регіонами, де значення цього показника є на порядок меншим. Зокрема, у Волинській, Запорізькій, Київській, Одеській, Харківській, Хмельницькій областях та у м. Києві упродовж досліджуваного періоду частка високотехнологічної продукції в експорті не перевищувала 8%, а в решті регіонів був меншим за 1%, що свідчить про низьку ефективність зовнішньої торгівлі за показником високотехнологічності експорту.

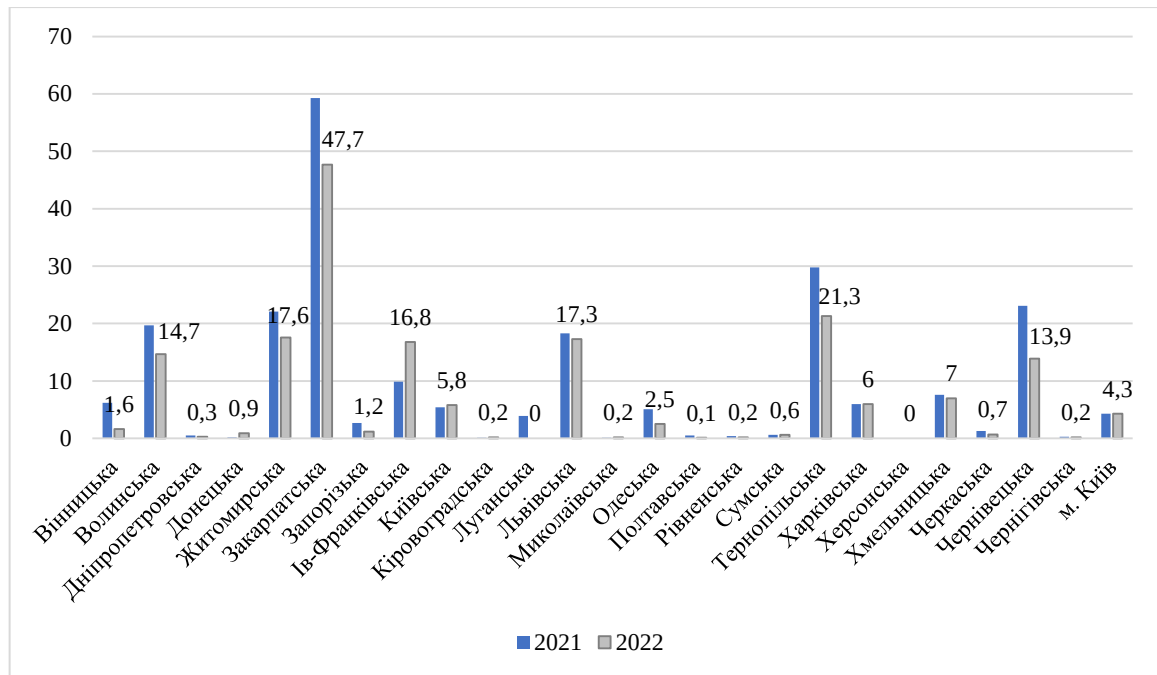

Рис. 2.4. Динаміка частки високотехнологічних товарів в експорті за регіонами України у 2021-2022 рр.

Джерело: розраховано автором за даними [38; 39]

Показник частки високотехнологічних товарів в імпорті розраховується як відношення суми обсягів імпорту високотехнологічної продукції (фармацевтичної продукції (30 група), електричних машин (85 група), літальних апаратів (88 група) та приладів (90 група)) до загального обсягу імпорту товарів регіону. При цьому, істотне зростання частки високотехнологічних товарів в імпорті свідчить про підвищення технологічної залежності регіону, водночас, імпорт машин та обладнання сприяє модернізації та технологічному оновленню промислових підприємств регіону, тому важливо звертати увагу, яка саме група високотехнологічних товарів переважає в технологічному імпорті.

Найвища частка високотехнологічних товарів в імпорті спостерігалася у Закарпатській області, хоча показник й зменшився з 43,4% у 2021 р. до 36% у 2022 р. (рис. 2.5), він свідчить про високу ефективність структури імпорту. Найбільша частка високотехнологічного імпорту Закарпатської області належить електричним машинам і у 2022 р. становила 34,5%, при цьому сальдо торгівлі цією групою товарів було позитивним (349,9 млн грн), що пояснюється

використанням імпортного електричного обладнання як складових елементів електричних машин, які виготовляються в регіоні для експорту.

Також високою залишається частка високотехнологічної продукції в імпорті Вінницької, Дніпропетровської, Тернопільської областей та м. Києві. При цьому варто зауважити, що фармацевтична продукція та електричні машини, які складають основну частину високотехнологічного імпорту Вінницької та Дніпропетровської областей, ввозяться для задоволення внутрішніх потреб і не використовуються як складові експортних товарів. У м. Києві лише незначна частина імпортних фармацевтичних товарів та електричних машин використовується як складові для виробництва експортних товарів, сальдо зовнішньої торгівлі за цими товарними групами є негативним, оскільки вартість імпорту на порядок перевищує вартість експорту, а тому можемо зробити висновок про залежність зазначених регіонів від імпорту технологічної продукції. Водночас, у Тернопільській області частка імпорту електричних машин є меншою, ніж частка їх експорту, сальдо зовнішньої торгівлі електричними машинами є додатнім, а тому в цьому випадку відбувається імпорт складових для виробництва експортної продукції і загроза технологічної залежності є не високою.

У Волинській, Запорізькій, Київській, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Рівненській, Харківській та Черкаській областях у 2022 р. відбулося істотне зростання частки високотехнологічних товарів в імпорті, проте цей показник не перевищує 10%, що свідчить про незагрозливий рівень технологічної імпортозалежності цих регіонів. Найнижчий рівень залежності від імпорту високотехнологічної продукції спостерігається у Донецькій, Полтавській, Сумській та Чернігівській областях, а дані про торгівлю високотехнологічними товарами у Херсонській області відсутні.

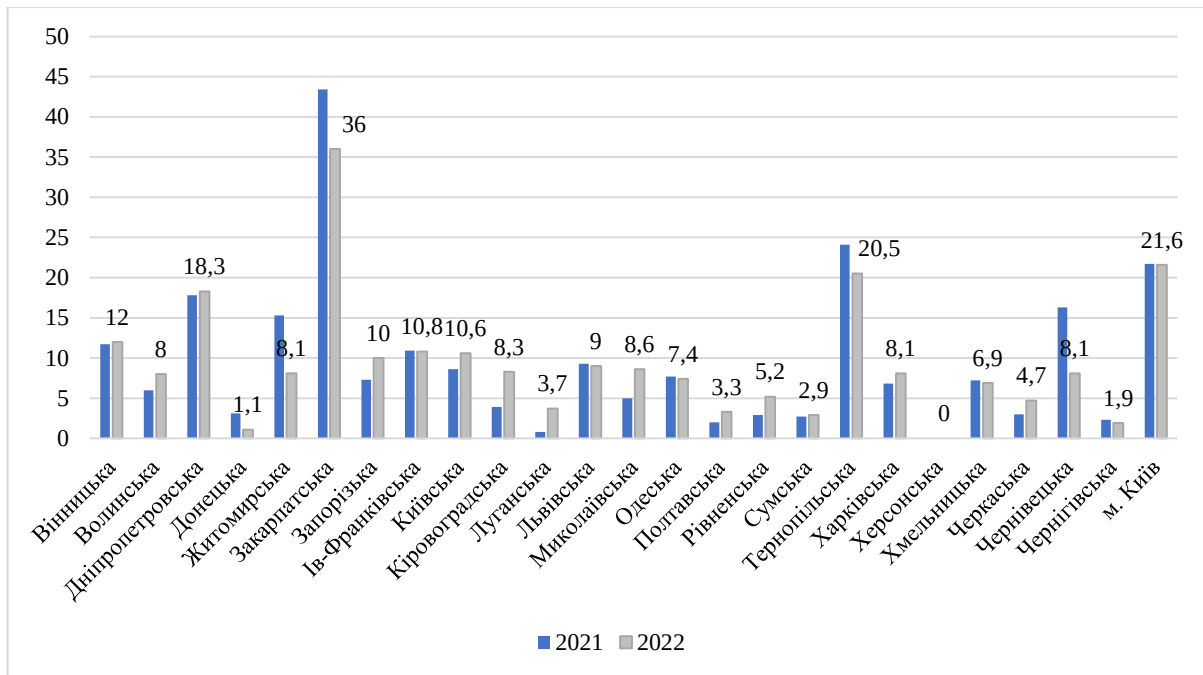

Рис. 2.5. Динаміка частки високотехнологічних товарів в імпорті за регіонами України у 2021-2022 рр.

Джерело: розраховано автором за даними [38; 39]

У довгостроковому періоді більшість регіонів України характеризувалася зростанням обсягів експорту. Найвищі темпи зростання обсягів експорту у 2021 р. відносно 2015 р. спостерігалися в Івано-Франківській (312,4%), Кіровоградській (251,2%) та Львівській (243,1%) областях (рис. 2.6). Середні темпи зростання становили 185%. При цьому лише у двох регіонах спостерігалася зменшення обсягів експорту – у Луганській (на 34,9%) та Одеській (на 1,7%). Темпи зростання експорту у 2021 р. порівняно з 2020 р. у більшості регіонів перевищували 100%, крім Вінницької області, де цей показник становив 95%. Позитивна динаміка експорту у більшості регіонів України у 2021 р. свідчить про відновлення зовнішньоекономічної діяльності навіть в умовах продовження пандемії коронавірусу.

У 2022 р. після повномасштабного вторгнення російських військ динаміка експорту погіршилася в багатьох регіонах. Найбільше скорочення експорту за цей рік відбулося в регіонах, які були під тимчасовою окупацією або частина території яких і надалі окупована ворогом. Так, у Донецькій області у 2022 р. порівняно з 2021 р. експорт зменшився на 96%, у Луганській – на 94,8%, у

Херсонській – на 86,2%. Водночас, у регіонах, які віддалені від фронту військових дій, спостерігалось зростання експорту. Найвищими темпи зростання експорту були в Черкаській (146%), Одеській (141%), Чернівецькій (138%), Волинській (128%) та Вінницькій (122%) областях, а у Закарпатській, Львівській, Рівненській, Тернопільській областях цей показник неістотно перевищував 100%.

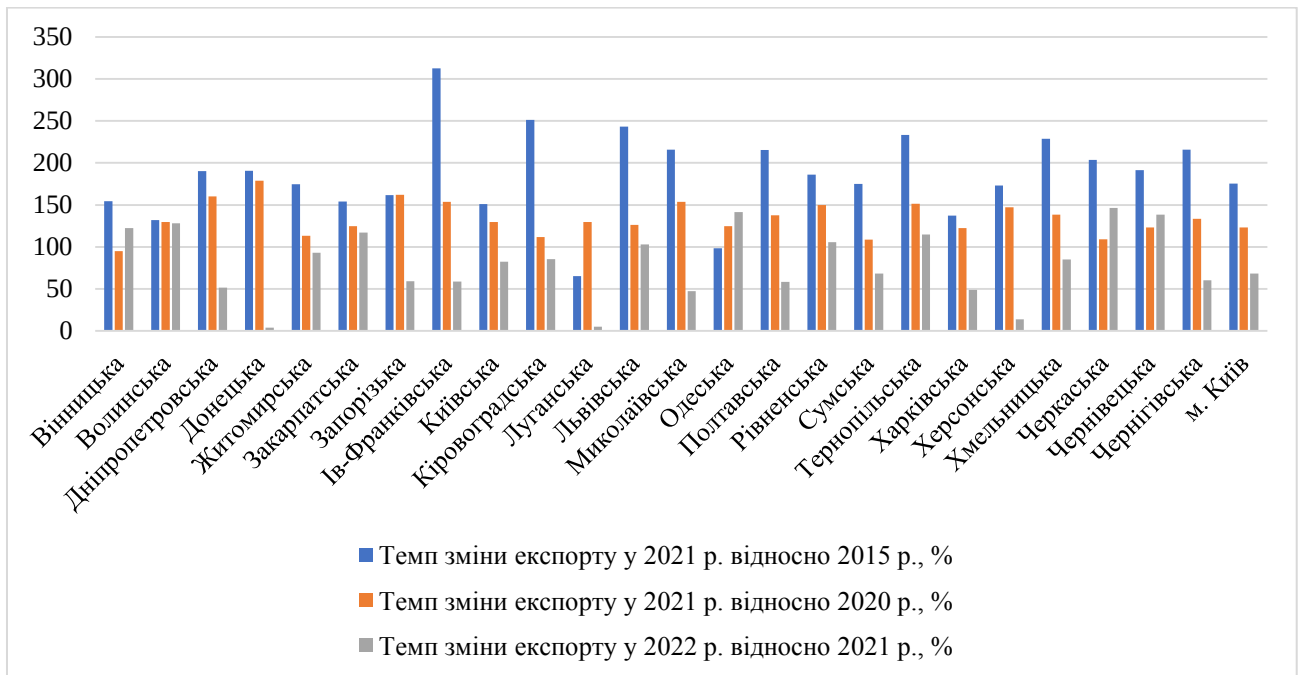

Рис. 2.6. Темпи зміни обсягів експорту регіонів України у 2021-2022 рр.

Джерело: побудовано автором за даними [37-39]

Загалом, для регіонів України характерна тенденція до зростання обсягів імпорту як у короткостроковому, так і у довгостроковому періоді. Зокрема, у 2022 р. порівняно з 2015 р. спостерігалися високі темпи зростання імпорту у всіх регіонах, за винятком Луганської області, де обсяги імпорту зменшилися за вказаний період на 17% внаслідок скорочення промислового виробництва і зниження потреби в енергоресурсах, матеріалах та комплектуючих (рис. 2.7).

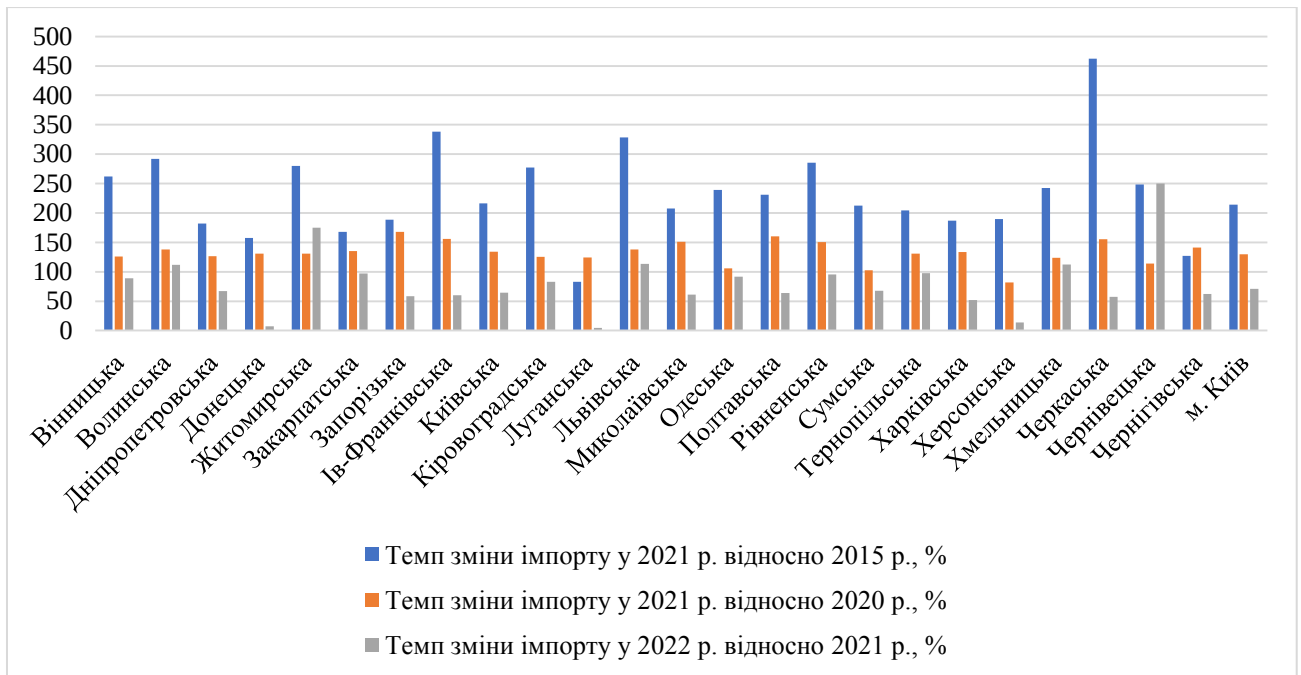

Рис. 2.7. Темпи зміни обсягів імпорту регіонів України у 2021-2022 рр.

Джерело: побудовано автором за даними [37-39]

У 2021 р. порівняно з 2020 р. практично у всіх регіонах України темпи зростання імпорту перевищували 100%, а приріст імпорту в середньому становив 32%. Лише у Херсонській області за цей період обсяги імпорту зменшилися на 18,3%. За рік повномасштабних воєнних дій спостерігалось істотне скорочення імпорту в більшості регіонів нашої країни. У 2022 р. найбільше знизилися обсяги імпорту у Донецькій (на 92,6%), Луганській (на 95,3%) та Херсонській (на 86,2%) по відношенню до 2021 р. Водночас, в окремих регіонах відбулося зростання імпорту – у Волинській області на 12%, у Житомирській – на 75%, у Львівській – на 13,3%, у Хмельницькій – на 12,6% та у Чернівецькій – на 149,9%. Це обумовлене тим, що зазначені регіони є порівняно віддаленими від фронту і робота промислових підприємств, які використовують імпортну сировину і комплектуючі, продовжується. Також прикордонні регіони під час війни стали своєрідними «хабами», де концентруються товари критичного імпорту, що не виробляються в Україні, але є необхідними для забезпечення життєдіяльності різних сфер економіки, соціальної та медичної сфери.

2.3. Вплив ефективності зовнішньої торгівлі на економічне зростання регіонів

Дослідження впливу зовнішньої торгівлі регіонів на їх економічне зростання проведемо, попередньо згрупувавши регіони за рівнем ефективності зовнішньоторговельної діяльності. Для цього застосуємо кластерний аналіз, методику якого ми розглянули у підрозділі 1.3. Групування регіонів проведемо за показниками ефективності зовнішньої торгівлі (коефіцієнт покриття експортом імпорту, частка високотехнологічної продукції в експорті (імпорті), темпи зростання експорту (імпорту)), доповнивши їх показниками, що характеризують структуру експорту та імпорту (частка аграрної продукції в експорті товарів, частка продукції машинобудування в експорті (імпорті), частка палив мінеральних, нафти та продуктів її перегонки в імпорті).

За результатами кластерного аналізу ми отримали дерево поєднань регіонів за показниками ефективності зовнішньої торгівлі у 2022 р. (рис. 2.8), що дозволило виділити чотири групи регіонів: з найвищою ефективністю зовнішньої торгівлі, високою ефективністю зовнішньої торгівлі, середньою ефективністю зовнішньої торгівлі, низькою ефективністю зовнішньої торгівлі.

До регіонів I групи, з найвищим рівнем ефективності зовнішньої торгівлі, увійшли Вінницька, Волинська, Закарпатська, Львівська, Одеська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька та Черкаська області (додаток Б, табл. Б.1).

До регіонів II групи, з високим рівнем ефективності зовнішньої торгівлі, увійшли Дніпропетровська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, Харківська, Чернігівська області та м. Київ (додаток Б, табл. Б.2).

До регіонів III групи, з середнім рівнем ефективності зовнішньої торгівлі, увійшли Житомирська та Чернівецька області (додаток Б, табл. Б.3).

До регіонів IV групи, з низьким рівнем ефективності зовнішньої торгівлі, увійшли регіони, частина території яких знаходиться під окупацією та на території яких ведуться активні бойові дії: Донецька, Луганська та Херсонська області (додаток Б, табл. Б.4).

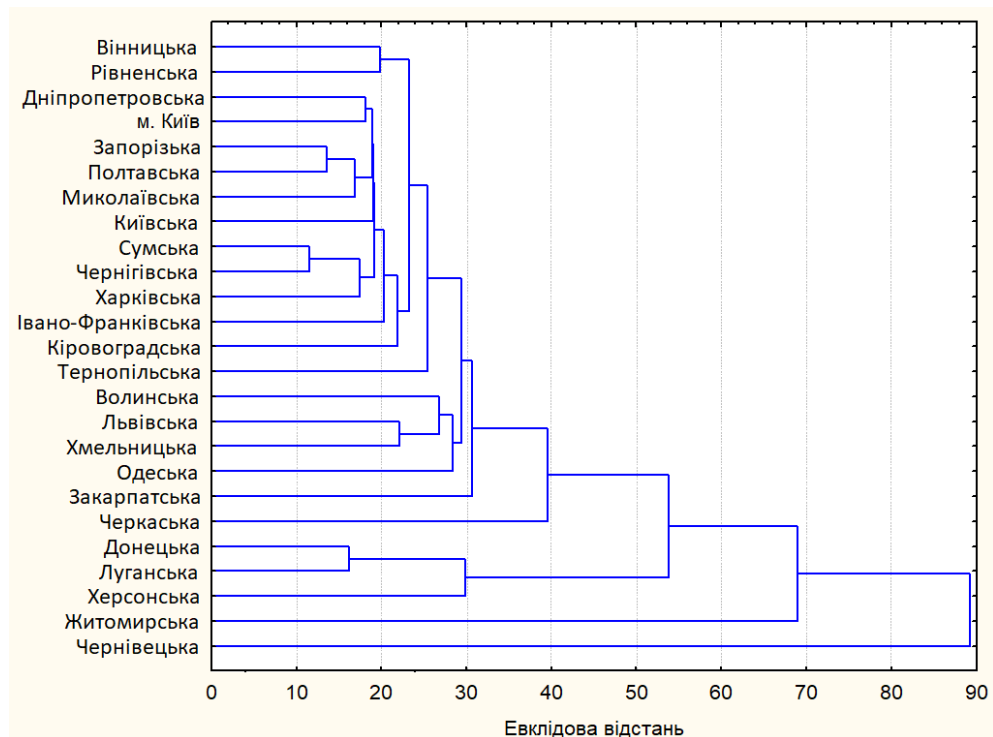

Рис. 2.8. Дерево поєднань регіонів за результатами кластерного аналізу за показниками ефективності зовнішньої торгівлі у 2022 р.

Джерело: розраховано і побудовано автором

Серед регіонів I групи найближче до центру кластера знаходиться Тернопільська область, оскільки евклідова відстань є найменшою і становить 6,010 (табл. 2.4). Також відносно наближеними до центру кластеру є Вінницька та Рівненська області. Отже, для виділення основних спільних ознак ефективності зовнішньої торгівлі регіонів цієї групи звернемо увагу на ключові індикатори регіонів, наближених до центру кластера.

Насамперед, основною спільною ознакою регіонів I групи, яка свідчить про найвищий рівень ефективності зовнішньої торгівлі, є найвищі по Україні темпи зростання обсягів експорту. Найвищі додатні темпи зростання експорту у 2022 р. відносно 2021 р. спостерігалися в Черкаській області (146%), найнижчі – у Львівській області (103,2%), виняток становить лише Хмельницька область (85%), яка є віддаленою від центру кластера, але інші показники відповідають основним тенденціям регіонів I групи. Значення коефіцієнту покриття експортом імпорту в більшості регіонів цієї групи відповідає нормативному значенню, неістотно перевищуючи його. Проте, у Вінницькій області

спостерігалось найвище значення цього показника (2,57), а Львівська область за цим показником стала винятком (0,56). Також найвищий рівень ефективності зовнішньої торгівлі регіонів підтверджується високою часткою високотехнологічних товарів в експорті, зокрема в Закарпатській (47,7%), Львівській (17,3%) і Тернопільській (21,3%) областях. Порівняно високою є частка продукції машинобудування як в експорті товарів, так і в імпорті – від 49,6% та 39,6% у Закарпатській області до 2,9% та 10,1% в Одеській області.

Таблиця 2.4

Характеристика регіонів І групи за результатами кластерного аналізу

№	Регіон	Відстань до центру кластеру	Спільні ознаки, що свідчать про найвищий рівень ефективності зовнішньої торгівлі
1	Вінницька область	8,358	- високі темпи зростання експорту товарів; - значення коефіцієнту покриття експортом імпорту в межах норми; - висока частка високотехнологічних товарів в експорті
2	Волинська область	11,379	
3	Закарпатська область	17,585	
4	Львівська область	10,509	
5	Одеська область	11,694	
6	Рівненська область	8,669	
7	Тернопільська область	6,010	
8	Хмельницька область	15,520	
9	Черкаська область	20,580	

Джерело: розраховано автором

Результати панельної регресії за показниками ефективності зовнішньої торгівлі у 2017-2021 рр. дозволили виявити додаткові спільні ознаки регіонів І групи, які полягають у наявності взаємозв'язку економічного зростання регіонів від темпів зростання експорту та динаміки частки високотехнологічних товарів в імпорті (табл. 2.5). Рівень статистичної помилки не перевищує 1%, що свідчить про статистичну прийнятність отриманих результатів.

За результатами регресійного аналізу виявлено слабкий ($R=0,401$) позитивний вплив темпів зростання експорту товарів на індекс ВРП регіонів: при збільшенні темпів зростання експорту на 1% відбувалося збільшення індексу ВРП на 0,112% за інших рівних умов. Збільшення індексу ВРП лише на 16,1% пояснюється зростаючими темпами експорту товарів, а на 83,9% залежить від інших чинників. Водночас, виявлено слабку обернену залежність

ВРП у розрахунку на одного мешканця від зміни частки високотехнологічної продукції в імпорті товарів: при збільшенні на 1% незалежної змінної відбувалося зменшення залежної змінної на 0,163% за інших незмінних умов. Коефіцієнт детермінації ($R^2=0,185$) показує, що ВРП на одного мешканця регіонів І групи лише на 18,5% залежало від зміни частки високотехнологічної продукції в імпорті товарів, а на 81,5% обумовлено іншими чинниками. При цьому не виявлено статистично значущого впливу коефіцієнту покриття експортом імпорту, темпів зростання імпорту, частки високотехнологічної продукції в імпорті товарів на показники економічного зростання регіонів.

Таблиця 2.5

Вплив показників ефективності зовнішньої торгівлі на економічне зростання регіонів І групи

Факторні ознаки	Залежна змінна	
	<i>Індекс ВРП</i>	<i>ВРП на одного мешканця</i>
Кількість спостережень	45	45
Постійна величина	4,094*** (0,184)	11,516*** (0,131)
Темпи зростання експорту	0,112*** (0,039)	-
Частка високотехнологічних товарів в імпорті	-	-0,163*** (0,052)
R	0,401	0,430
R^2	0,161	0,185
F-критерій	F(1,43)=8,281	F(1,43)=9,793

* - рівень статистичної помилки 10%; ** - рівень статистичної помилки 5%;

*** - рівень статистичної помилки 1%.

Джерело: розраховано автором

Серед регіонів ІІ групи найближче до центру кластера знаходиться Чернігівська область, оскільки евклідова відстань є найменшою і становить 6,032 (табл. 2.6). Також відносно наближеними до центру кластеру є Дніпропетровська та Івано-Франківська області, м. Київ. Тому основні показники ефективності зовнішньої торгівлі, які притаманні цим регіонам, дозволяють охарактеризувати усю групу.

Основною спільною ознакою регіонів ІІ групи, яка свідчить про найвищий рівень ефективності зовнішньої торгівлі, є високе значення

коефіцієнту покриття експортом імпорту. У більшості регіонів цієї групи коефіцієнт істотно перевищує нормативне значення (1,0), а в Кіровоградській області був найвищим (3,5). По-друге, темпи зміни імпорту у 2022 р. порівняно з 2021 р. коливалися від 58% у Запорізькій області до 70% у м. Києві. Частка високотехнологічних товарів в імпорті перевищувала частку високотехнологічних товарів в експорті

Таблиця 2.6

Характеристика регіонів II групи за результатами кластерного аналізу

№	Регіон	Відстань до центру кластеру	Спільні ознаки, що свідчать про найвищий рівень ефективності зовнішньої торгівлі
1	Дніпропетровська область	6,362	- високе значення коефіцієнту покриття експортом імпорту; - низькі темпи зростання імпорту товарів; - частка високотехнологічних товарів в імпорті перевищує частку високотехнологічних товарів в експорті
2	Запорізька область	9,234	
3	Івано-Франківська область	6,954	
4	Київська область	8,919	
5	Кіровоградська область	12,963	
6	Миколаївська область	7,584	
7	Полтавська область	13,311	
8	Сумська область	8,178	
9	Харківська область	9,375	
10	Чернігівська область	6,032	
11	м. Київ	6,664	

Джерело: розраховано автором

За результатами панельної регресії виявлено низку додаткових спільних ознак регіонів II групи, які полягають у впливі більшості показників ефективності зовнішньої торгівлі на економічне зростання регіонів (табл. 2.7). Насамперед, виявлено істотний негативний вплив коефіцієнту покриття експортом імпорту на динаміку ВРП: збільшення коефіцієнту на 1% призводить до зниження ВРП на 0,576% за інших незмінних умов. Це показує, що коефіцієнт покриття експортом імпорту є надмірно високим та свідчить про істотну експортну залежність регіонів. Водночас, зростання частки високотехнологічних товарів в імпорті позитивно впливало на динаміку ВРП: збільшення незалежної змінної на 1% сприяло зростанню залежної змінної на 0,288% за інших незмінних умов. Рівень статистичної помилки не перевищує 5%, що свідчить про прийнятність результатів регресійного аналізу.

Таблиця 2.7

Вплив показників ефективності зовнішньої торгівлі на економічне зростання
регіонів II групи

Факторні ознаки	Залежна змінна		
	<i>ВРП</i>	<i>Індекс ВРП</i>	<i>ВРП на одного мешканця</i>
Кількість спостережень	55	55	55
Постійна величина	11,569*** (0,270)	4,144*** (0,115)	11,433*** (0,176)
<i>Коефіцієнт покриття експортом імпорту</i>	-0,576*** (0,158)	-	-0,449*** (0,125)
<i>Частка високотехнологічних товарів в експорті</i>	-	-	-0,123** (0,053)
<i>Частка високотехнологічних товарів в імпорті</i>	0,288** (0,117)	-	0,134* (0,079)
<i>Темпи зростання імпорту</i>	-	0,101*** (0,024)	-
R	0,614	0,491	0,518
R ²	0,377	0,241	0,269
F-критерій	F(2,52)=15,737	F(1,53)=16,873	F(3,51)=6,261

* - рівень статистичної помилки 10%; ** - рівень статистичної помилки 5%;

*** - рівень статистичної помилки 1%.

Джерело: розраховано автором

Водночас, виявлено пряму залежність індексу ВРП від темпів зростання імпорту товарів: збільшення на 1% незалежної змінної сприяло збільшенню індексу ВРП за інших незмінних умов. Це означає, що імпортована продукція (сировина, матеріали, комплектуючі) використовуються у виробництві товарів та наданні послуг, що реалізуються на внутрішньому ринку, та забезпечує зростання ВРП. Рівень статистичної помилки не перевищує 1%, що свідчить про прийнятність результатів регресійного аналізу

Зв'язок ВРП на одного мешканця із такими змінними, як коефіцієнт покриття експортом імпорту та частка високотехнологічних товарів в експорті є оберненим, а залежність від частки високотехнологічних товарів в імпорті – прямою. Взаємозв'язок між зазначеними змінними є помірним, оскільки коефіцієнт кореляції невисокий (R=0,518), а статистична помилка регресії не перевищує 10%, що є цілком прийнятним.

Група регіонів з середнім рівнем ефективності зовнішньої торгівлі є нечисельною і включає Житомирську та Чернівецьку області, які рівновіддалені від центру кластера, що значно спрощує характеристику цієї групи (табл. 2.8). Середній рівень ефективності зовнішньої торгівлі регіонів цієї групи обумовлений невідповідністю основних показників експорту та імпорту встановленим нормативам. Зокрема, коефіцієнт покриття експортом імпорту є нижчим за нормативне значення і становив у Житомирській області 0,59 та у Чернівецькій - 0,58. Темпи зростання імпорту товарів істотно перевищували темпи зростання експорту. Так, у Житомирській області у 2022 р. імпорт збільшився на 75% порівняно з 2021 р. при тому, що експорт зменшився на 6,9% за цей же період, а у Чернівецькій області імпорт збільшився на 149,9% при збільшенні експорту лише на 38,3%. Частка аграрної продукції в експорті цих регіонів була порівняно високою і становила 25% та 36,4% відповідно, що свідчить про залежність економіки від сировинного експорту. При цьому, висока частка палив мінеральних, нафти та продуктів її перегонки в імпорті товарів (61,9% та 44,1% відповідно) є наслідком високого рівня залежності економіки від імпорту енергоносіїв.

Таблиця 2.8

Характеристика регіонів III групи за результатами кластерного аналізу

№	Регіон	Відстань до центру кластеру	Спільні ознаки, що свідчать про найвищий рівень ефективності зовнішньої торгівлі
1	Житомирська область	18,218	- низьке значення коефіцієнту покриття експортом імпорту; - додатні темпи зростання імпорту істотно перевищують темпи зростання експорту; - порівняно висока частка аграрної продукції в експорті товарів
2	Чернівецька область	18,218	

Джерело: розраховано автором

Результати панельної регресії дозволили визначити істотну ($R=0,934$) пряму залежність індексу ВРП цих регіонів від темпів зростання імпорту (рівняння 2.1). При збільшенні темпів зростання імпорту (Tim_p) на 1% індекс ВРП ($Index_GRP$) збільшується на 0,193% за інших незмінних умов:

$$Index_GRP = 3,708 + 0,193 \cdot Timp. \quad (2.1)$$

Коефіцієнт детермінації є високим ($R^2=0,873$) і свідчить про те, що економічне зростання регіонів на 87,3% залежить від темпів зростання імпорту, і лише на 12,7% обумовлене іншими чинниками. Така залежність підтверджує невисокий рівень ефективності зовнішньої торгівлі регіонів III групи, порівняно з регіонами з вищим рівнем ефективності, оскільки економічне зростання Житомирської та Чернівецької областей відбувається значною мірою за рахунок імпорту готової продукції та реалізації її на внутрішньому ринку. Статистична помилка регресії не перевищує 1%, тому результати є прийнятними. Водночас, не виявлено статистично значущого зв'язку між індексом ВРП та іншими показниками економічної ефективності, а також відсутня залежність обсягів ВРП, ВРП у розрахунку на одного мешканця та показниками ефективності зовнішньої торгівлі регіонів III групи.

Луганська область найближче розташована до центру кластеру, який об'єднав регіони з низьким рівнем ефективності зовнішньої торгівлі (табл. 2.9). Ключовим показником, що характеризує зовнішню торгівлю регіонів цієї групи є негативні темпи зміни обсягів експорту товарів. У Донецькій області у 2022 р. експорт зменшився на 96% порівняно з 2021 р., у Луганській – на 94,8%, у Херсонській – на 86,2%. Експорт високотехнологічної продукції в цих регіонах практично відсутній, лише у Донецькій області частка високотехнологічної продукції в експорті становила 0,9%, а в інших регіонах – 0%. Високою є частка аграрної продукції в експорті: у Донецькій області – 8,2%, у Луганській – 80,2%, у Херсонській – 45,8%. Висока частка сільськогосподарської сировини в експорті свідчить про істотне загострення загроз в умовах війни, які виникають внаслідок порушення логістики доставки цієї продукції за кордон. Водночас, низькою залишається частка продукції машинобудування в експорті при високій частці цієї продукції в імпорті. Так, у Донецькій області у 2022 р. продукція машинобудування в експорті становила 1,8%, а в імпорті – 20,4%, у Луганській області – відповідно 0% та 3,5%, у Херсонській – 2,5% та 33,9%.

Таблиця 2.9

Характеристика регіонів IV групи за результатами кластерного аналізу

№	Регіон	Відстань до центру кластеру	Спільні ознаки, що свідчать про найвищий рівень ефективності зовнішньої торгівлі
1	Донецька область	8,099	- від'ємні темпи зміни обсягів експорту товарів; - найнижча частка високотехнологічних товарів в експорті; - висока частка аграрної продукції в експорті товарів; - низька частка продукції машинобудування в експорті при високій її частці в імпорті товарів
2	Луганська область	2,598	
3	Херсонська область	10,030	

Джерело: розраховано автором

Результати панельної регресії за показниками ефективності зовнішньої торгівлі у 2017-2021 рр. дозволили виявити, що спільною ознакою Донецької, Луганської та Херсонської областей до повномасштабного вторгнення російських військ була істотна залежність економічного зростання цих регіонів від коефіцієнту покриття експортом імпорту, частки високотехнологічних товарів в імпорті, темпів зростання експорту (табл. 2.10).

Насамперед, міцний ($R=0,901$) і щільний ($F=56,27$) зв'язок виявлено між обсягами ВРП та коефіцієнтом покриття експортом імпорту: збільшення на 1% незалежної змінної сприяло зростанню ВРП на 1,08% за інших незмінних умов. Коефіцієнт детермінації свідчить, що зростання ВРП на 81,2% залежить від збільшення коефіцієнта покриття експортом імпорту і на 18,8% від інших чинників. Рівень статистичної помилки не перевищив 1%, що свідчить про прийнятність результатів регресії.

За результатами регресійного аналізу виявлено відносно слабший ($R=0,580$) і майже нещільний прямий зв'язок між індексом ВРП та темпами зростання експорту: при збільшенні незалежної змінної на 1% відбувалося зростання залежної змінної на 0,11% за інших незмінних умов. Коефіцієнт детермінації показує, що зростання індексу ВРП лише на 33,6% залежить від збільшення темпів зростання експорту, а на 66,4% обумовлено іншими

чинниками. Рівень статистичної помилки не перевищив 5%, що свідчить про прийнятність результатів регресії.

Таблиця 2.10

Вплив показників ефективності зовнішньої торгівлі на економічне зростання регіонів IV групи

Факторні ознаки	Залежна змінна		
	<i>ВРП</i>	<i>Індекс ВРП</i>	<i>ВРП на одного мешканця</i>
Кількість спостережень	15	15	15
Постійна величина	11,105*** (0,090)	4,084*** (0,199)	7,603*** (0,874)
<i>Коефіцієнт покриття експортом імпорту</i>	1,081*** (0,144)	-	0,346*** (0,086)
<i>Частка високотехнологічних товарів в імпорті</i>	-	-	0,235*** (0,029)
<i>Темпи зростання експорту</i>	-	0,110** (0,043)	0,543** (0,193)
R	0,901	0,580	0,963
R ²	0,812	0,336	0,929
F-критерій	F(1,13)=56,270	F(1,13)=6,592	F(3,11)=48,049

* - рівень статистичної помилки 10%; ** - рівень статистичної помилки 5%;

*** - рівень статистичної помилки 1%.

Джерело: розраховано автором

Найістотношою була залежність ВРП на одного мешканця від усіх трьох розглянутих вище показників ефективності зовнішньої торгівлі, про що свідчить високе значення коефіцієнта кореляції ($R=0,963$). Найбільший вплив на залежну змінну здійснювали темпи зростання експорту: при збільшенні незалежної змінної на 1% ВРП на одного мешканця збільшувався на 0,543% за інших незмінних умов. Дещо менший вплив здійснювала зміна коефіцієнту покриття експортом імпорту: при збільшенні незалежної змінної на 1% ВРП на одного мешканця збільшувався на 0,346% за інших незмінних умов. Частка високотехнологічних товарів в імпорті також позитивно впливала на ВРП у розрахунку на одну особу: збільшення незалежної змінної на 1% сприяло зростанню залежної змінної на 0,235% за інших незмінних умов. Рівень статистичної помилки не перевищив 5%, що свідчить про прийнятність результатів регресії.

Таким чином, результати проведеного кластерного аналізу дозволили виділити чотири групи регіонів України, які характеризуються різним рівнем ефективності зовнішньої торгівлі. В залежності від рівня ефективності зовнішньої торгівлі, в зазначених групах регіонів спостерігалася різна залежність економічного зростання регіонів від таких показників, як коефіцієнт покриття експортом імпорту, частка високотехнологічної продукції в експорті (імпорті), темпи зростання експорту (імпорту). Отримані результати щодо групування регіонів та виділені ключові спільні ознаки цих груп буде покладено в основу обґрунтування стратегічних напрямів підвищення за рівнем ефективності зовнішньої торгівлі.

Висновки до розділу

1. Динаміка експорту товарів більшості регіонів України характеризувалася істотним зростанням у 2021 р. порівняно з 2015 р. та різким зниженням у 2022 р. внаслідок повномасштабного вторгнення російських військ. В експорті 11-ти регіонів переважали зернові культури, основу експорту 7-ми інших регіонів складала продукція чорної металургії та інша сировинна продукція, що призвело до істотного зниження обсягів експорту в умовах блокування морських шляхів доставки товарів. В 7-ми регіонах, які експортували переважно продукцію машинобудування зниження експорту у 2022 р. було порівняно невеликим. Обсяги імпорту в більшості регіонів були меншими ніж обсяги експорту, що обумовило переважно позитивний зовнішньоторговельний баланс. У структурі імпорту більшості регіонів України у 2022 р. переважали палива мінеральні, нафта та продукти її перегонки. В імпорті 6-ти регіонів переважали машини та обладнання.

2. Значна частина регіонів України упродовж 2021-2022 рр. мала позитивне сальдо зовнішньоторговельного балансу, відповідно коефіцієнт покриття експортом імпорту перевищував мінімально допустиме значення, що свідчить про ефективність зовнішньої торгівлі. Частка високотехнологічних товарів в експорті була високою у Закарпатській, Івано-Франківській,

Волинській, Житомирській, Львівській, Тернопільській та Чернівецькій областях, а у Волинській, Запорізькій, Київській, Одеській, Харківській, Хмельницькій областях та у м. Києві цей показник не перевищувала 8%, а в решті регіонів був меншим за 1%. Істотна диференціація регіонів України спостерігалася також за показником частки високотехнологічної продукції в імпорті, найбільшою вона була в Закарпатській, Тернопільській, Дніпропетровській областях та м. Києві, а найменшою – у Донецькій, Сумській, Херсонській та Чернігівській областях. Темпи зростання експорту та імпорту у 2021 р. порівняно з 2020 р. у більшості регіонів перевищували 100%, а у 2022 р. після повномасштабного вторгнення російських військ динаміка експорту та імпорту погіршилася в багатьох регіонах. Особливо помітною негативна тенденція була у Донецькій, Луганській та Херсонській областях.

3. За результатами кластерного аналізу за показниками ефективності зовнішньої торгівлі виділено чотири групи регіонів. Регіони I групи з найвищим рівнем ефективності зовнішньої торгівлі характеризуються високими темпами зростання експорту, значенням коефіцієнту покриття експортом імпорту в межах норми, високою часткою високотехнологічних товарів в експорті, а також слабким взаємозв'язком економічного зростання і темпами зростання експорту та часткою високотехнологічних товарів в імпорті. Регіони II групи з високим рівнем ефективності зовнішньої торгівлі характеризуються високим значенням коефіцієнту покриття експортом імпорту, низькими темпами зростання імпорту, високою часткою високотехнологічних товарів в імпорті, а також помірним впливом зазначених показників на економічне зростання регіонів. До спільних ознак регіонів III групи з середнім рівнем ефективності зовнішньої торгівлі відносяться низьке значення коефіцієнту покриття експортом імпорту, високі додатні темпи зростання, порівняно висока частка аграрної продукції в експорті товарів, а також пряма залежність індексу ВРП цих регіонів від темпів зростання імпорту. Спільними ознаками регіонів IV групи з низьким рівнем ефективності зовнішньої торгівлі є від'ємні темпи зміни обсягів експорту товарів, найнижча частка

високотехнологічних товарів в експорті, висока частка аграрної продукції в експорті товарів, низька частка продукції машинобудування в експорті при високій її частці в імпорті товарів, а також позитивний вплив коефіцієнту покриття експортом імпорту, частки високотехнологічних товарів в імпорті та темпів зростання експорту на економічне зростання регіонів.

РОЗДІЛ 3. СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

3.1. Напрями удосконалення інституційного середовища зовнішньоторговельної діяльності на регіональному рівні

Традиційно регіони України відрізнялися між собою структурою економіки, спеціалізацією промисловості та аграрного комплексу, що обумовлювало істотну диференціацію регіонів за обсягами і товарною структурою зовнішньої торгівлі. Внаслідок повільної модернізації матеріально-технічної бази переробної промисловості, відсутності достатніх обсягів інвестиційних коштів для розвитку підприємств на основі впровадження новітніх технологій за більшістю вітчизняних регіонів закріпився статус експортерів сировинної продукції (аграрної чи металургійної) та імпортерів готових товарів, зокрема й високотехнологічних. З низькою ефективністю структури експорту регіонів завжди пов'язувалися загрози подальшого зниження міжнародної конкурентоспроможності України, погіршення платіжного балансу та зниження темпів економічного зростання.

Після повномасштабного вторгнення російських військ до традиційних проблем, що спостерігалися в економіці регіонів України, додалися загрози, які виникли внаслідок втрати частини промислового потенціалу регіонів, територія яких знаходиться під окупацією або вже є деокупована. Внаслідок ракетних обстрілів було фізично знищено багато промислових підприємств, а також завдано значної шкоди сільськогосподарським угіддям через мінування та обстріли полів. В умовах воєнного стану загострилися традиційні та з'явилися нові загрози, тому в такій складній ситуації, поряд з економічним та соціальним чинниками ефективності зовнішньоторговельної діяльності, важливим чинником є інституційний, який визначає умови функціонування підприємств, що експортують та імпортують продукцію. Насамперед, удосконалення інституційного середовища зовнішньоторговельної діяльності є актуальним завданням для забезпечення сприятливих умов функціонування господарюючих суб'єктів, які виготовляють продукцію для експорту або

здійснюють імпорт сировини, матеріалів та комплектуючих для виготовлення товарів та реалізації їх на внутрішньому ринку або за кордоном.

В Україні регулювання зовнішньоторговельної діяльності належить до компетенції центральних органів законодавчої та виконавчої влади, які формують та реалізують зовнішньоекономічну політику, у тому числі в частині співпраці з іншими країнами щодо покращення умов зовнішньої торгівлі.

В нашій країні сформоване інституційне забезпечення зовнішньої торгівлі, правові та економічні норми якого на загальнодержавному рівні реалізують Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Міністерство економіки України, Державна митна служба України, Національний банк України, Міністерство закордонних справ України, Антимонопольний комітет України, Міжвідомча комісія з міжнародної торгівлі, а на регіональному рівні - районні та обласні ради, їхні виконавчі органи, територіальні підрозділи (відділення) органів державного управління зовнішньоекономічною діяльністю [40].

Найбільше впливають на регулювання та розвиток зовнішньоторговельної діяльності міністерства, до компетенції яких відноситься встановлення та підтримка економічних зв'язків з іншими країнами, формування та реалізація державної політики в сфері зовнішньої торгівлі. Ключовою ланкою системи центральних органів виконавчої влади є Міністерство економіки України, діяльність якого координує Кабінет Міністрів України. Міністерство економіки виконує низку важливих функцій у сфері регулювання зовнішньої торгівлі, зокрема: «забезпечує проведення єдиної зовнішньоекономічної політики при здійсненні суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності виходу на зовнішній ринок, координацію їх зовнішньоекономічної діяльності, у тому числі відповідно до міжнародних договорів України; здійснює контроль за додержанням усіма суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності чинних законів України та умов міжнародних договорів України; здійснює заходи нетарифного регулювання

зовнішньоекономічної діяльності, зокрема, реєстрацію учасників зовнішньоекономічної діяльності, реєстрацію окремих видів контрактів; проводить антидемпінгові, антисубсидійні та спеціальні розслідування» [41].

Міністерство закордонних справ України виконує низку завдань з удосконалення та реалізації зовнішньоекономічної політики, забезпечує переговори з питань інтеграції нашої країни у світовий економічний простір та в окремі регіональні об'єднання. Для виконання зазначених завдань фахівці Міністерства аналізують економічні процеси в країнах-торговельних партнерах, ефективність двосторонніх торговельних відносин, вивчають досвід інших країн щодо удосконалення процесу регулювання зовнішньої торгівлі, сприяють вітчизняним підприємствам у виході на зарубіжні ринки, забезпечують участь вітчизняних виробників у міжнародних виставках та ярмарках [42].

Роль Державної митної служби України як органу центральної влади з регулювання зовнішньої торгівлі полягає у виконанні спеціальних завдань щодо забезпечення митного контролю за експортно-імпортними операціями. Важливою є також діяльність державного органу зі спеціальними статусом – Антимонопольного комітету України, який контролює виконання законодавчих норм в сфері забезпечення конкурентних умов на внутрішньому ринку, а тому до його повноважень відноситься скасування ліцензій та припинення операцій, пов'язаних із зовнішньою торгівлею, у разі порушення справедливої конкуренції.

Отже, центральні органи влади забезпечують інституційні умови, які визначають загальні принципи функціонування суб'єктів зовнішньоторговельної діяльності. Водночас, в умовах децентралізації відбувається посилення ролі регіонів щодо підтримки підприємств-експортерів та забезпечення економічного розвитку як основи покращення інвестиційного клімату на регіональному рівні для залучення інвестицій у модернізацію та технічне оновлення реального сектору економіки. Регіональні органи влади беруть активну участь у реалізації державної зовнішньоекономічної політики водночас мають можливість впливати на зміну законодавчих норм і положень,

подаючи центральним органам влади відповідні звернення та пропозиції щодо удосконалення інституційних інструментів регулювання зовнішньої торгівлі.

Основні норми та положення щодо регулювання зовнішньоторговельної діяльності на регіональному рівні визначені такими державними документами:

1) Закони України: «Про зовнішньоекономічну діяльність» (1991); «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997); «Про місцеві державні адміністрації» (1997); «Про транскордонне співробітництво» (2004); «Про стимулювання розвитку регіонів» (2005); «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (2010), «Про засади державної регіональної політики» (2015);

2) Укази Президента України: «Про Концепцію державної регіональної політики» (2001); «Про заходи щодо активізації євроінтеграційного прикордонного співробітництва» (2007);

3) Постанови Кабінету Міністрів України: «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року» (2014); «Про утворення ради з питань регіонального розвитку та місцевого самоврядування» (2009).

Компетенції місцевих органів влади в сфері регулювання зовнішньої торгівлі визначаються Законом України «Про зовнішньоекономічну діяльність» та Законом України «Про місцеве самоврядування», а функції управління зовнішньоторговельною діяльністю на регіональному рівні виконують: «місцеві ради та їх виконавчі і розпорядчі органи; територіальні підрозділи органів державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності України» [43]. Обласні державні адміністрації у своїй структурі мають спеціальні підрозділи, які займаються питаннями зовнішньоекономічної діяльності, відповідно, ці органи влади відіграють ключову роль в оперативному управлінні зовнішньоторговельними відносинами на регіональному рівні. Зокрема, кожна обласна адміністрація має департамент з міжнародного співробітництва або відповідних фахівців в складі департаменту економічного розвитку, які здійснюють інституційний супровід процесів зовнішньої торгівлі підприємств

регіону, залучення прямих іноземних інвестицій та активізації участі регіону у міжнародному поділі праці.

Управління зовнішньоторговельною діяльністю на регіональному рівні здійснюється за допомогою таких інституційних інструментів, як «Державна стратегія регіонального розвитку до 2027 року», регіональні стратегії розвитку та програми соціально-економічного розвитку міст та агломерацій (рис. 3.1). Отже, розвиток зовнішньої торгівлі на регіональному рівні має відповідне інституційне забезпечення, яке складається із сукупності інституцій (органів управління та структур), економічних та адміністративних важелів створення умов для зовнішньоекономічної діяльності.

Рис. 3.1. Інституційне забезпечення управління зовнішньою торгівлею на регіональному рівні

Джерело: модифіковано та доповнено за [44, с. 76]

Таким чином, система управління зовнішньоторговельною діяльністю має складну структуру і виконує багато функцій. При цьому, зазначені функції виконуються державними органами влади, недержавними інституціями (товарні біржі, торгово-промислова палата України та її регіональні відділення), а також підприємствами, які є суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності. У зв'язку з тим, що на регіональному рівні управління зовнішньою торгівлею здійснюється одночасно органами місцевого самоврядування та місцевими державними адміністраціями, функції яких часто є подібними і належним чином не розмежовані. Як зазначає І. Платонова, «такий дуалізм зумовлює дублювання повноважень і конкурування зазначених органів, що призводить до відсутності чітких меж відповідальності посадових осіб означених органів за виконання прийнятих рішень» [45]. Тому, для покращення інституційного забезпечення зовнішньоторговельної діяльності необхідним є налагодження взаємодії центральних органів влади та органів регіонального управління.

З метою підвищення ефективності інституційних інструментів регулювання зовнішньоторговельної діяльності регіонів доцільно на законодавчому рівні закріпити принципи реалізації зовнішньоекономічної регіональної політики з чітким розмежуванням функцій центральних та місцевих органів влади, розробити і ухвалити нову Експорту стратегію України з урахуванням міжнародної конкурентоспроможності та спеціалізації регіонів, залучати представників підприємств (експортерів, імпортерів) до вирішення проблем участі регіонів у міжнародному поділі праці, посилити відповідальність посадових осіб за порушення нормативно-правових норм в сфері регулювання зовнішньої торгівлі.

Отже, однією з основних проблем, що утруднює створення ефективної комплексної системи адміністрування зовнішньоторговельної діяльності на регіональному рівні, є розподіл повноважень між центральним та місцевим рівнями системної ієрархії управління з урахуванням потреб децентралізації та мінімізації суперечностей в цьому процесі. Для виконання цього завдання

необхідно здійснити чітке закріплення інституційних інструментів на відповідних рівнях управління (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Інституційні інструменти регулювання зовнішньої торгівлі на національному та регіональному рівнях

Рівень управління	Інституційні інструменти			
	Адміністративні	Економічні	Тарифні	Нетарифні
Національний	- нормативно-правові акти, які регулюють міжнародну торгівлю та роботу валютного ринку; - міждержавні договори з розвитку торговельних відносин	- девальвація і ревальвація валют; - валютні обмеження, - регулювання валютного курсу, - диверсифікація валютних резервів, - девізійна та дисконтна політика	- механізм стягування митних тарифів, - тарифна політика, в т. ч. у межах інтеграційних об'єднань	- ліцензування, - квотування, - приховані методи, - субсидування
Регіональний	- нормативно-правові акти, які регулюють експортно-імпортні операції регіону; - договори про міжрегіональне економічне співробітництво з адміністративно-територіальними одиницями інших країн	-	- спільна із національним рівнем управління політика вільних економічних зон, створених в регіоні; - узгодження тарифних ставок по товарах, які мають значення для регіону	- видача експортно-імпортних ліцензій на деякі групи товарів

Джерело: [44, с. 47]

Виходячи з розподілу управлінських повноважень, наведеного у табл. 3.1, ключові інструменти регулювання зовнішньої торгівлі відповідно до принципу «міжнародної винятковості» необхідно зосередити на центральному рівні управління, а на регіональному рівні повинні використовуватися традиційні форми і методи, які не передбачають самостійної міжнародної суб'єктності місцевих органів влади. При цьому, на регіональному рівні можуть використовуватися правові інструменти, які забезпечують врахування інтересів соціально-економічного розвитку регіону в процесі міжнародних переговорів

щодо міжнародної співпраці із залученням цього регіону, участь місцевих органів влади в укладанні угод інтеррегіонального співробітництва відповідно до діючого законодавства.

Місцеві органи влади повинні ефективно використовувати такі інструменти управління, як прогнозування та програмування зовнішньої торгівлі регіону, що включають оптимізацію форм і методів міжнародного співробітництва відповідно до регіональних інтересів, а також розробляти і реалізовувати регіональні програми з розвитку зовнішньої торгівлі з особливим акцентом уваги на експорті товарів та послуг. Підвищенню ефективності зовнішньої торгівлі регіону сприятиме застосування економічних інструментів в межах компетенції місцевих органів влади щодо зниження ставок або відміни місцевих податків і зборів, дофінансування кредитів або компенсації відсотків по кредитах підприємствам стратегічних галузей переробної промисловості, діяльність яких є експортоорієнтованою.

Таким чином, для удосконалення інституційного середовища зовнішньоторговельної діяльності регіонів України необхідно забезпечити чітке розмежування повноважень та відповідних методів, форм та інструментів управління зовнішньою торгівлею між центральними та місцевими органами влади при одночасному узгодженні цілей і завдань щодо підвищення ефективності зовнішньої торгівлі в стратегічних та програмних документах на державному та регіональному рівні.

Для досягнення окресленого балансу адміністрування зовнішньої торгівлі на різних рівнях системної ієрархії управління необхідно вирішити низку проблем, що досягається в результаті реалізації відповідних правових та організаційних заходів (табл. 3.2).

В процесі вирішення проблем управління зовнішньою торгівлею на регіональному рівні особлива увага повинна приділятися стимулюванню експорту товарів переробної промисловості. У зв'язку з цим актуальним вважаємо збільшення експортного потенціалу на основі модернізації виробничих потужностей підприємств, впровадження новітніх технологій та

налагодження виробництва інноваційної продукції підприємствами стратегічних галузей, до яких відносимо виробництво електричних машин, транспортних засобів, електронних приладів та телекомунікаційних засобів.

Таблиця 3.2

Напрями вирішення проблем управління зовнішньою торгівлею регіонів
України

Проблема управління	Заходи що вирішення проблеми
1. Відсутність чіткого розмежування повноважень щодо регулювання зовнішньої торгівлі між центральними та місцевими органами влади	Закріплення в законодавстві переліку правових, економічних та організаційних інструментів управління зовнішньою торгівлею для місцевих органів влади
2. Декларативність норм щодо розвитку зовнішньої торгівлі регіонів України	Розробка Експортної стратегії України з урахуванням заходів підвищення міжнародної конкурентоспроможності та поглиблення спеціалізації регіонів
3. Нерозвиненість інститутів підтримки експортерів та залучення інвестицій: агенції регіонального розвитку, бюро сприяння інвестиціям поки не стали локомотивами активізації зовнішньоекономічної діяльності в регіонах України	Залучення до процесу розробки політики розвитку зовнішньоекономічної діяльності регіонів представників органів державної та місцевої влади, наукових та освітніх установ, представників бізнесу, що є суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності
4. Неефективне інформаційне забезпечення політики розвитку зовнішньоекономічної діяльності в регіонах України	Активне впровадження цифрових технологій, цифровізація процесу промоції регіону на зовнішніх ринках, активний маркетинг території
5. Прояви корупції та зловживання владою державних службовців, до компетенції яких відноситься сприяння діяльності суб'єктів зовнішньоторговельних відносин та іноземних інвесторів	Посилення відповідальності посадових осіб, що очолюють відділи розвитку зовнішньоекономічної діяльності при обласних державних адміністраціях через внесення відповідних коректив у посадові інструкції

Джерело: розроблено автором

Вирішення цього складного завдання дозволить покращити баланс зовнішньої торгівлі регіонів завдяки збільшенню вартості експорту високотехнологічних товарів та продукції з вищим рівнем переробки, що сприятиме підвищенню ефективності зовнішньої торгівлі. Проте, реалізація зазначеного завдання потребує удосконалення механізму управління зовнішньоторговельною діяльністю на регіональному рівні, зокрема в частині реалізації економічних та організаційних інструментів зі створення спеціальних

умов для функціонування інноваційних підприємств та підприємств з іноземними інвестиціями, що беруть участь у реалізації галузевих проектів регіонального розвитку.

3.2. Механізм підвищення ефективності зовнішньої торгівлі регіонів України

Розробка механізму ефективності зовнішньої торгівлі повинна ґрунтуватися на оцінці сучасного стану зовнішньої торгівлі регіонів України та вивченню відповідності динаміки кількісних і якісних показників експорту та імпорту потребам забезпечення економічного зростання на регіональному рівні. Першим етапом обґрунтування основних складових зазначеного механізму є визначення основних напрямів підвищення ефективності зовнішньої торгівлі регіонів.

Ґрунтуючись на результатах дослідження зовнішньої торгівлі регіонів у 2021-2022 рр. та результатах кластерного аналізу, визначимо напрями підвищення рівня ефективності зовнішньої торгівлі для чотирьох груп регіонів (табл. 3.3). Для регіонів І групи з найвищою ефективністю зовнішньої торгівлі, які характеризуються високою динамікою експорту, відносною збалансованістю експорту та імпорту товарів, ефективною структурою експорту завдяки високій частці високотехнологічних товарів, основні проблеми подальшого розвитку зовнішньої торгівлі обумовлені загрозами зниження обсягів виробництва машин та обладнання, що є основним експортним товаром. В умовах війни для протидії цій загрозі необхідно забезпечити нормальну роботу промислових підприємств насамперед через вирішення проблем логістики постачання необхідних матеріалів та комплектуючих, а також експортних поставок готової продукції. Загалом, основними напрямками підвищення ефективності зовнішньої торгівлі регіонів цієї групи визначимо розробку і реалізацію місцевими органами влади регіональних програм підтримки підприємств переробної промисловості, особливо високотехнологічних галузей, які включатимуть заходи з підвищення

інноваційної активності цих підприємств, покращення якісних характеристик продукції та підвищення її конкурентоспроможності на зовнішніх ринках, збільшення обсягів експорту.

Таблиця 3.3

Напрями підвищення ефективності зовнішньої торгівлі регіонів України

<i>Група регіонів</i>	<i>Показники, що визначають рівень ефективності зовнішньої торгівлі</i>	<i>Напрями підвищення ефективності торгівлі</i>
I. Регіони з найвищим рівнем ефективності зовнішньої торгівлі	Високі темпи зростання експорту товарів; значення коефіцієнту покриття експортом імпорту в межах норми; висока частка високотехнологічних товарів в експорті	Створення умов для розширення виробничих потужностей та інноваційної діяльності підприємств; підтримка підприємств-експортерів
II. Регіони з високим рівнем ефективності зовнішньої торгівлі	Високе значення коефіцієнту покриття експортом імпорту; низькі темпи зростання імпорту товарів; висока частка високотехнологічних товарів в імпорті	Релокація підприємств з регіонів наближених до російського кордону в безпечні регіони; створення умов для структурних змін в економіці; активізація інноваційної діяльності
III. Регіони з середнім рівнем ефективності зовнішньої торгівлі	Низьке значення коефіцієнту покриття експортом імпорту; додатні темпи зростання імпорту істотно перевищують темпи зростання експорту; висока частка с/г продукції в експорті товарів	Розвиток галузей переробної промисловості; удосконалення логістики аграрного експорту; збільшення потужностей для переробки аграрної сировини
IV. Регіони з низьким рівнем ефективності зовнішньої торгівлі	Від'ємні темпи зміни обсягів експорту товарів; найнижча частка високотехнологічних товарів в експорті; висока частка аграрної продукції в експорті; низька частка продукції машинобудування в експорті та висока її частка в імпорті	Релокація підприємств в безпечні регіони; розмінування територій та земель сільськогосподарського призначення; відновлення переробної промисловості з урахуванням потреб повоєнної відбудови економіки

Джерело: розроблено автором

В регіонах I групи ризику руйнування інфраструктурних та промислових об'єктів є відносно невисокими, тому в зазначених регіонах необхідно вже під час воєнного стану розробляти і впроваджувати програми зі сприяння розвитку підприємств переробної промисловості. На нашу думку, зменшити частку сировинної продукції в експорті можна завдяки збільшенню виробничих потужностей з перероблення сільськогосподарської сировини у готові харчові продукти та нарощення їх експорту (Вінницька, Одеська, Черкаська області). У Волинській та Рівненській областях, в експорті яких найбільшу частку

займають деревина і вироби з деревини, необхідно провести модернізацію підприємств з виробництва меблів, що сприятиме підвищенню конкурентоспроможності та збільшенню обсягів експорту цієї продукції. Звернемо увагу на те, що в зазначених регіонах висока частка насіння і плодів олійних рослин в експорті товарів. Це свідчить про неефективне використання потенціалу виробництва та експорту рослинної олії, а тому для підвищення ефективності зовнішньої торгівлі доцільно збільшити експорт продукції з вищим рівнем доданої вартості за рахунок переробки більшого обсягу аграрної сировини в готову продукцію. З цією метою необхідно модернізувати виробничі потужності та активізувати інноваційну діяльність підприємств агропромислового комплексу, що сприятиме структурним змінам в економіці регіонів після війни.

Друга група регіонів характеризується високим рівнем ефективності зовнішньої торгівлі та включає Дніпропетровську, Запорізьку, Київську, Миколаївську, Полтавську, Сумську, Харківську, Чернігівську області, які розташовані близько до українсько-російського кордону або безпосередньо межують з Росією, що обумовлює високі ризики руйнувань промислових підприємств та інфраструктури внаслідок бомбових ударів та ракетних обстрілів. Попри високе значення коефіцієнту покриття експортом імпорту, в регіонах цієї групи спостерігається висока частка високотехнологічних товарів в імпорті, яка перевищує частку високотехнологічних товарів в експорті, що свідчить про значну імпорتنу залежність від технологічних товарів. При цьому, в експорті більшості регіонів переважає аграрна продукція, за винятком Дніпропетровської області, де основою експорту є чорних металів, та Полтавської області, з якої переважно експортують руди, шлак і золу. Обсяги експорту регіонів цієї групи зменшилися приблизно на 30-40%, а у Миколаївській області – навіть на 52% внаслідок істотного скорочення обсягів експорту зерна, що становив основу експорту цього регіону.

В умовах війни для регіонів II групи найважливішими напрямками підвищення ефективності зовнішньої торгівлі визначимо релокацію

підприємств-експортерів з регіонів, які мають спільний кордон з Росією, до більш безпечних регіонів України. Особливо це стосується підприємств високотехнологічних галузей промисловості, що виготовляють електричні машини, телекомунікаційне обладнання та устаткування, засоби наземного транспорту. Незважаючи на низьку частку в експорті товарів продукції машинобудування та приладобудування, підприємства цих галузей є важливими для забезпечення економічного зростання регіонів у період повоєнної відбудови. Тому, для збереження промислового потенціалу цих галузей та мінімізації загроз їх функціонуванню необхідним вважаємо переміщення виробничих потужностей підприємств в безпечні регіони.

Регіони III групи, з середнім рівнем ефективності зовнішньої торгівлі, характеризуються низьким значенням коефіцієнту покриття експортом імпорту, вищими темпами зростання імпорту порівняно з темпами зростання експорту та значною часткою аграрної продукції в експорті. Основним напрямом підвищення ефективності зовнішньої торгівлі цих регіонів визначимо розвиток підприємств переробної промисловості на основі модернізації виробничих потужностей та впровадження новітніх технологій. Оскільки в регіонах III групи високою є частка сільськогосподарської продукції в експорті товарів, для них залишається актуальною проблема порушення логістики аграрного експорту. Найбільш ефективним методом вирішення цієї проблеми вважаємо збільшення потужностей з переробки сільськогосподарської сировини у готову продукцію. Для підприємств, які експортують харчову продукцію, важливим завданням є вихід на нові ринки (наприклад, країн Близького Сходу чи Африки), що потребує забезпечення відповідності продуктів харчування стандартам, які діють в країнах-потенційних імпортерах.

До групи з низьким рівнем ефективності зовнішньої торгівлі увійшли регіони, зовнішня торгівля яких найбільше постраждала в умовах війни внаслідок втрати промислового потенціалу і катастрофічного зниження обсягів виробництва промислової продукції через активні бойові дії та окупації значної частини території цих регіонів (Донецька, Луганська, Херсонська області). В

умовах війни та у перші роки після її закінчення істотного підвищення ефективності зовнішньої торгівлі в цих регіонах не очікується, оскільки основні заходи відновлення економіки та відродження виробничого і експортного потенціалів розпочнуться лише після проведення безпекових заходів.

Як було обґрунтовано у підрозділі 3.1, для успішної реалізації заходів з підвищення ефективності зовнішньої торгівлі регіонів України необхідно удосконалити інституційне середовище зовнішньоторговельної діяльності, що передбачає чітке розмежування компетенцій та відповідальності центральних та місцевих органів влади в сфері управління зовнішньою торгівлею, і, відповідно, узгодження завдань та засобів їх досягнення на державному і регіональному рівнях. Серед значної кількості нормативно-правових документів з регулювання зовнішньоекономічної діяльності виділимо План відновлення України, Експортну стратегію України, Державну стратегію регіонального розвитку України до 2027 р. та стратегії економічного розвитку регіонів, які є головними інституційними інструментами підвищення ефективності зовнішньої торгівлі регіонів (рис. 3.2). Результат застосування цих інструментів і реалізація завдань щодо покращення динаміки і структури зовнішньої торгівлі залежить від дієвості відповідних економічних важелів, які будуть застосовуватися й для активізації економічного розвитку після війни.

У 2022 р. урядовцями було розроблено План відновлення України, яким передбачено пришвидшення стійкого економічного зростання (на рівні 7% щороку) і досягнення до 2032 року таких цілей: «обсяг накопичених інвестицій перевищуватиме 750 млрд дол. США, обсяг викидів CO₂ скоротиться на 65% порівняно з 1990 р., економіка країни займе місце серед перших 25 країн в рейтингах за Індексом економічної складності та за Індексом розвитку людського капіталу» [46].

Основу реалізації Плану відновлення України становлять Національні програми, які включають 850 проектів на суму близько 750 млрд дол. США [46]. Серед Національних програм виділимо такі, що безпосередньо впливатимуть на підвищення ефективності зовнішньої торгівлі, в першу чергу

через покращення товарної структури експорту. Зокрема, Національна програма інтеграції до ЄС, яка передбачає спрощення доступу українських експортерів до ринків найбільших країн-членів ЄС і для реалізації якої вже виділено частину коштів. У зв'язку з цим, для реалізації Плану відновлення України важливою є державна підтримка проектів, спрямованих на розвиток галузей промисловості, які виготовляють продукцію з високим рівнем доданої вартості. Наприклад, в Плані відновлення України задекларовані проекти, що передбачають розвиток підприємств машинобудування та відновлення агропромислових підприємств на основі залучення фінансування у розмірі 50 млрд дол. США до кінця 2032 р. [46].

Рис. 3.2. Механізм підвищення ефективності зовнішньої торгівлі регіонів України

Джерело: розроблено автором

Як передбачено Планом відновлення України, основою підвищення ефективності зовнішньої торгівлі після війни має стати збільшення обсягів експорту продукції з високим рівнем доданої вартості. Для досягнення цієї мети необхідно забезпечити зменшення експорту сільськогосподарської та металургійної сировини шляхом її перероблення у готову продукцію (харчові продукти, вироби з металу), експорт якої сприяє підвищенню ефективності зовнішньої торгівлі. Водночас, істотні зміни структури експорту товарів посилять необхідність виходу вітчизняних експортерів на нові цільові ринки. З цієї точки зору цікавими є ринки харчової продукції країн Близького Сходу, Південно-Східної Азії та Африки, доступ до яких є простіший, порівняно з ринками країн ЄС.

Розширення географії експорту товарів при одночасному удосконаленні його структури є складним завданням, що потребує розробки нової Експортної стратегії України до 2030 р. (дія попередньої стратегії закінчилася у 2021 р.), узгодження її цілей та завдань з Планом відновлення України, а також реалізації низки державних програм щодо підтримки стратегічних галузей промисловості. В умовах повоєнного відновлення економіки регіонів, особливо на сході країни, можливості використання ендогенного потенціалу для нарощення обсягів та покращення товарної структури експорту будуть обмеженими. У зв'язку з цим, при розробці Експортної стратегії України важливим є визначення перспективних галузей промисловості, державна підтримка яких сприятиме збільшенню виробництва та експорту товарів з вищим рівнем доданої вартості.

Для підвищення ефективності зовнішньої торгівлі регіонів України на основі покращення динаміки та структури експорту товарів необхідно впроваджувати такі заходи: оцінка експортного потенціалу регіонів, аналіз міжнародної спеціалізації та конкурентних переваг підприємств-експортерів, визначення пріоритетних напрямів розвитку зовнішньоторговельної діяльності у короткостроковому та довгостроковому періодах на основі аналізу ситуації на зовнішніх ринках; моніторинг та аналіз експортної діяльності підприємств

стратегічних галузей як основи розробки відповідних програм їх підтримки органами місцевої влади; узгодження цілей і завдань щодо стимулювання експорту, передбачених в регіональних і державних програмах економічного розвитку. Водночас необхідно вживати заходів для подолання технологічної відсталості промислових підприємств, що становлять основу господарського комплексу регіонів. Тому однією з основних складових Плану повоєнного відновлення України повинні стати проекти з перебудови промислових регіональних комплексів з урахуванням викликів Індустрії 4.0, що забезпечить структурні зміни в економіці та зовнішній торгівлі регіонів.

Висновки до розділу

1. Система державного управління зовнішньоторговельною діяльністю має складну структуру і виконує багато функцій, які на регіональному рівні реалізуються одночасно органами місцевого самоврядування та місцевими державними адміністраціями. Для удосконалення інституційного забезпечення зовнішньої торгівлі регіонів насамперед необхідно досягти чіткого розподілення повноважень у цій сфері між центральними і місцевими органами влади за рахунок закріплення в законодавстві відповідних правових, економічних та організаційних інструментів та важелів для різних ієрархічних рівнів управління. З метою підвищення ефективності інституційних інструментів регулювання зовнішньоторговельної діяльності регіонів доцільно розробити і ухвалити нову Експорту стратегію України з урахуванням заходів для підвищення міжнародної конкурентоспроможності та поглиблення спеціалізації регіонів, залучати представників підприємств (експортерів, імпортерів) до вирішення проблем участі регіонів у міжнародному поділі праці, посилити відповідальність посадових осіб за порушення нормативно-правових норм в сфері регулювання зовнішньої торгівлі.

2. Регіони України істотно відрізняються за основними показниками ефективності зовнішньої торгівлі. Тому, відповідно до регіональних можливостей використання ендегенного потенціалу економічного розвитку

визначено напрями підвищення ефективності зовнішньої торгівлі, серед яких головними є: створення умов для розширення виробничих потужностей та інноваційної діяльності підприємств; підтримка підприємств-експортерів; створення умов для структурних змін в економіці; розвиток галузей переробної промисловості; удосконалення логістики аграрного експорту; збільшення потужностей для переробки аграрної сировини; відновлення переробної промисловості з урахуванням потреб повоєнної відбудови економіки.

3. Основними інституційними інструментами, які є складовими механізму підвищення ефективності зовнішньої торгівлі на регіональному рівні, визначимо План відновлення України, Експортну стратегію України, Державну стратегію регіонального розвитку України до 2027 р., стратегії соціального та економічного розвитку регіонів, цілі та завдання яких повинні узгоджуватися між собою. Для підвищення ефективності зовнішньої торгівлі регіонів України необхідні такі заходи: оцінка експортного потенціалу регіонів, аналіз міжнародної спеціалізації та конкурентних переваг підприємств-експортерів, визначення пріоритетних напрямів розвитку зовнішньоторговельної діяльності у короткостроковому та довгостроковому періодах на основі аналізу ситуації на зовнішніх ринках; моніторинг та аналіз експортної діяльності підприємств стратегічних галузей як основи розробки відповідних програм їх підтримки органами місцевої влади; узгодження цілей і завдань щодо стимулювання експорту, передбачених в регіональних і державних програмах економічного розвитку.

ВИСНОВКИ

1. Підвищення ефективності зовнішньої торгівлі регіонів є важливим чинником розвитку національної економіки і впливає на динаміку ВВП, сприяє розвитку виробничого комплексу, науково-технічної сфери та надходженню іноземних інвестицій в країну. Під ефективністю зовнішньої торгівлі регіону розуміється така зовнішньоекономічна діяльність підприємств регіону, яка забезпечує позитивну динаміку експорту, високу частку товарів переробної промисловості в експорті, що, своєю чергою, формує позитивний баланс зовнішньої торгівлі як результат перевищення валютних надходжень від експорту товарів над витратами на імпорт товарів.

2. Для оцінки ефективності зовнішньої торгівлі регіонів України необхідно застосувати комплексний методичний підхід, який включає: розрахунок коефіцієнту покриття експортом імпорту, частки високотехнологічної продукції в експорті (імпорті) товарів, коефіцієнту технологічної залежності, темпів зростання експорту (імпорту)); кластерний аналіз регіонів за показниками зовнішньої торгівлі та виділення груп регіонів з високим, середнім та низьким рівнем ефективності зовнішньої торгівлі; проведення кореляційно-регресійного аналізу та оцінка залежності показників економічного зростання (ВРП, індекс ВРП, ВРП на одного мешканця) від показників зовнішньої торгівлі регіонів.

3. Динаміка експорту товарів більшості регіонів України характеризувалася істотним зростанням у 2021 р. порівняно з 2015 р. та різким зниженням у 2022 р. внаслідок повномасштабного вторгнення російських військ. В експорті більшості регіонів переважає сировинна продукція (зернові культури, чорні метали, деревина), що зумовило істотне скорочення експорту в умовах війни. В регіонах, які експортували переважно продукцію машинобудування, зниження експорту у 2022 р. було незначним. В імпорті більшості регіонів України у 2022 р. переважали палива мінеральні, нафта та продукти її перегонки.

4. Результати кластерного аналізу дозволили виділити чотири групи регіонів за показниками ефективності зовнішньої торгівлі: (1) регіони з найвищим рівнем ефективності зовнішньої торгівлі характеризуються високими темпами зростання експорту, значенням коефіцієнту покриття експортом імпорту в межах норми, високою часткою високотехнологічних товарів в експорті, слабким взаємозв'язком між економічним зростанням та динамікою експорту і часткою високотехнологічних товарів в імпорті; (2) регіони з високим рівнем ефективності зовнішньої торгівлі характеризуються високим значенням коефіцієнту покриття експортом імпорту, низькими темпами зростання імпорту, високою часткою високотехнологічних товарів в імпорті, помірним впливом зазначених показників на економічне зростання регіонів; (3) регіони з середнім рівнем ефективності зовнішньої торгівлі характеризуються низьким значенням коефіцієнту покриття експортом імпорту, високою часткою аграрної продукції в експорті товарів, пряма залежністю економічного зростання від динаміки імпорту; (4) регіони з низьким рівнем ефективності зовнішньої торгівлі характеризуються від'ємними темпами зміни обсягів експорту товарів, найнижчою часткою високотехнологічних товарів в експорті, високою часткою аграрної продукції в експорті, позитивним впливом коефіцієнту покриття експортом імпорту, частки високотехнологічних товарів в імпорті та динаміки експорту на економічне зростання.

5. З метою удосконалення інституційного забезпечення зовнішньої торгівлі регіонів необхідно забезпечити розподілення повноважень у цій сфері між центральними і місцевими органами влади за рахунок закріплення в законодавстві відповідних правових, економічних та організаційних інструментів та важелів для різних ієрархічних рівнів управління. При розробці ефективних інституційних інструментів регулювання зовнішньоторговельної діяльності регіонів необхідно передбачати заходи з підвищення міжнародної конкурентоспроможності та поглиблення спеціалізації регіонів, залучення представників підприємств до вирішення проблем участі регіонів у міжнародному поділі праці, посилення відповідальності посадових осіб за

порушення нормативно-правових норм в сфері регулювання зовнішньої торгівлі.

6. Враховуючи різні умови зовнішньоторговельної діяльності регіонів України та відмінності у можливостях використання ендogenous потенціалу економічного розвитку, визначено такі основні напрями підвищення ефективності зовнішньої торгівлі: створення умов для розширення виробничих потужностей та інноваційної діяльності підприємств; підтримка підприємств-експортерів; створення умов для структурних змін в економіці; розвиток галузей переробної промисловості; удосконалення логістики аграрного експорту; збільшення потужностей для переробки аграрної сировини; відновлення переробної промисловості з урахуванням потреб повоєнної відбудови економіки.

7. Основними інституційними складовими механізму підвищення ефективності зовнішньої торгівлі на регіональному рівні є План відновлення України, Експортна стратегія України, Державна стратегія регіонального розвитку України до 2027 р., стратегії соціального та економічного розвитку регіонів. Дієвими заходами для підвищення ефективності зовнішньої торгівлі на регіональному рівні визначимо такі: оцінка експортного потенціалу регіонів, аналіз міжнародної спеціалізації та конкурентних переваг підприємств-експортерів, визначення пріоритетних напрямів розвитку зовнішньої торгівлі на основі аналізу кон'юнктури зовнішніх ринків; моніторинг та аналіз експортної діяльності підприємств стратегічних галузей як основи розробки відповідних програм їх підтримки органами місцевої влади; узгодження цілей і завдань щодо стимулювання експорту, передбачених в регіональних і державних програмах економічного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ємельянов В.М. Роль регіональної економіки у розвитку міжнародної економічної діяльності держави. Наукові праці : Науково-методичний журнал. Вип. 242. Т. 254. Державне управління. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. С. 39-43.
2. Григорова-Беренда Л. І., Шуба М. В. Теорія і практика зовнішньої торгівлі : навчальний посібник. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2016. 136 с.
3. Jaszczyński, M. Znaczenie handlu zagranicznego w rozwoju gospodarczym. Zeszyty Naukowe PWSZ w Płocku. Nauki Ekonomiczne. T. XXIII, 2016. s. 373-384.
4. Stępień, B. Handel zagraniczny. Poradnik dla praktyków. Warszawa. PWE, 2007.
5. Закон України від 16 квітня 1991 року №959-XII «Про зовнішньоекономічну діяльність» / Державна фіскальна служба України. URL: <http://sfs.gov.ua/yuridichnimosobam/podatkoviy-kontrol/normativno-pravovi-akti/66288.html>.
6. Яремко Л. А. Глобалізований регіон та зовнішньоекономічна безпека України : теоретико-методологічний підхід : монографія. Львів : Видавництво ЛКА, 2007. 524 с.
7. Rymarczyk J. 2007. Współczesne tendencje w handlu zagranicznym. Wrocław: Wyd. Arboretum.
8. Бабець І.Г. Зовнішньоекономічна безпека регіонів України в умовах співробітництва з країнами ЄС: теоретико-методологічні та прикладні аспекти: монографія. Львів: ПАІС, 2011. 400 с.
9. Кононова І. В. Регіональна соціально-економічна система як категорія економічних досліджень. Східна Європа: економіка, бізнес та управління. 2020. Вип. 1(24). С. 269-274.
10. Piklinkiewicz M. (red.). Międzynarodowe stosunki gospodarcze na przełomie wieków. Warszawa: Difin, 2000.
11. Rymarczyk Jan. 2012. Biznes międzynarodowy. Warszawa: PWE.

12. Melitz M. The impact of trade on intra-industry reallocations and aggregate industry productivity. *Econometrica*. 2003. Т. 71. № 6. Р. 1695–1725.
13. Платонова І.О. Експорт як чинник економічного зростання України в умовах міжнародної інтеграції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство»*. 2019. Вип. 24. Ч. 3. С. 37-41.
14. Jeníček V. *World Economy Globalisation*. C.H. Beck, Prague. 2003.
15. Semančíková, J. Trade, trade openness and macroeconomic performance. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. 2016. №220. pp. 407-416.
16. Dritsakis, N., Stamatiou, P. Trade openness and economic growth: A panel cointegration and causality analysis for the Newest EU countries. *Romanian Economic Journal*. 2016. №18(59), pp. 45-60.
17. Samen, S. A primer on export diversification: Key concepts, theoretical underpinnings and empirical evidence. Growth and Crisis Unit, World Bank Institute, 2010.
18. Harding, T., & Javorcik, B. S. Note on the effect of FDI on export diversification in central and Eastern Europe. *DECRG-TR FDI and Export Diversification*, 2011.
19. Nazarczuk J. M., Uminski S., Gawlikowska-Hueckel K. The Role of Specialization in the Export Success of Polish Counties in 2004–2015. *Entrepreneurial Business and Economics Review*. 2018. №6. Pp. 91–109.
20. Bajwa, S., Siddiqi, M. W. Trade openness and its effects on economic growth in selected South Asian countries: a panel data study. *World Academy of Science, Engineering and Technology*. 2011. №50(2). pp. 1073-1078.
21. Zeren, F., Ari, A. Trade openness and economic growth: A panel causality test. *International journal of business and social science*. 2013. №4(9).
22. Fetahi-Vehapi, M., Sadiku, L., Petkovski, M. Empirical analysis of the effects of trade openness on economic growth: An evidence for South-East European countries. *Procedia Economics and Finance*. 2015. №19. pp.17-26.

23. Keho, Y. The impact of trade openness on economic growth: The case of Cote d'Ivoire. *Cogent Economics & Finance*. 2017. №5(1). p.13-32.

24. Gries, T., Redlin, M. Trade openness and economic growth: a panel causality analysis. In: International conferences of RCIE, KIET, and APEA. 2012. March, pp. 16-18.

25. Савицька О.І., Чумак Н.О. Вплив факторів та показників зовнішньоекономічної діяльності на економічне зростання регіону. Глобальні та національні проблеми економіки. 2016. Вип. 9. С. 73-78.

26. Вічевич А.М., Максимець О.В. Аналіз зовнішньоекономічної діяльності : навч. Посібник. Львів : Афіша, 2014.

27. Захарова О.В. Міжнародна економічна статистика: навчальний посібник. Маріуполь: МДУ, 2014. 148 с.

28. Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29 жовтня 2013 р. № 127. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/218014___218079#n9.

29. Хаустова В., Григорова-Беренда Л. Теорія і практика оцінки зовнішньоекономічної безпеки держави. *Проблеми економіки* № 3, 2011. С. 28-34.

30. Бабець І. Зовнішньоторговельна безпека регіонів України: внутрішні та зовнішні загрози в умовах воєнного стану. *Регіональна економіка*. 2022. №2(104). С. 101-110.

31. Миценко І.М., Бабець І.Г. Трансформація системи управління зовнішньоекономічною та інвестиційною безпекою України в умовах глобалізації: монографія. Кропивницький: ЦНТУ, Поліграф-Сервіс, 2021. 464 с.

32. Єрмак С.О. Кластерний аналіз регіонів України за ключовими індикаторами рівня інноваційного розвитку. *Економіка розвитку*. 2017. №1 (3(83)). с. 34-43.

33. Іванова Н.С. Групування регіонів України за показниками фінансової безпеки методами багатовимірної класифікації. Ефективна економіка. 2014. № 3. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2816>.

34. Мельничук О.П. Вплив зовнішньої торгівлі на функціонування національної економіки. Науковий погляд: економіка та управління. 2020. №2 (68). С. 38-42.

35. Степанкевич К.С. Моделювання країнової експорт-інтенсивності. Вчені записки Університету «КРОК». 2018. Вип. 49. С. 100-107.

36. Чернишев В.Г., Окара Д.В., Ковальова І.Л. Зовнішньоекономічна діяльність регіонів України. Ефективна економіка. 2019. №6. <http://www.economy.nayka.com.ua/>.

37. Обсяги експорту-імпорту товарів за регіонами України у 2015 році. https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2015/zd/oet/oet_u/oet1315_u.htm.

38. Обсяги експорту-імпорту товарів за регіонами України у 2021 році. https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/zd/oet/oet_u/arh_oet2021_u.html.

39. Обсяги експорту-імпорту товарів за регіонами України у 2022 році. https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/zd/oet/arh_oet2022_u.html.

40. Козак Ю. Зовнішньоекономічна діяльність підприємств. К. : ЦНЛ, 2006. 792 с.

41. Дроздова Г. Документація в зовнішньоекономічній діяльності. Донецький держ. ун-т управління. Донецьк: ДонДУУ, 2010. 256 с.

42. Гриценко А. Особливості інституційної архітектури українського суспільства ХХІ століття. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку ; за ред. акад. НАН України В.М. Гейця. К. : Ін-т екон. прогнозувань; Фенікс, 2003. 1003 с.

43. Горін Н. Державне регулювання зовнішньо-економічної діяльності. К.: Знання, 2008. 330 с.

44. Зовнішньоекономічна діяльність : навчальний посібник. Видання 6-те, перероб. та доп. / За ред. Козака Ю. Г. К.: «Центр учбової літератури», 2019. 292 с.

45. Платонова І.О. Аналіз тенденцій розвитку механізмів державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності на сучасному етапі державотворення. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2018. № 8. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua>.

46. План відновлення України. <https://recovery.gov.ua/>.

Додаток А

Таблиця А.1

Показники експорту, імпорту та сальдо зовнішньої торгівлі регіонів України у
2021-2022 рр., тис. дол. США

Регіони	Експорт		Імпорт		Сальдо	
	2021	2022	2021	2022	2021	2022
Вінницька область	1309480	1601460	698595,6	622548,2	610884,3	978911,4
Волинська область	832547,2	1066621	1814372	2032337,8	-981825	-965716
Дніпропетровська область	12163792	6250732	5872330	3948305,9	6291462	2302426
Донецька область	7037553	284077,6	1892063	139077,3	5145490	145000,3
Житомирська область	771564,5	718104,3	688860,7	1205918,2	82703,8	-487814
Закарпатська	1684846	1970465	1696864	1645390,6	-12018,1	325074,8
Запорізька область	4740997	2808726	2046728	1195329,3	2694269	1613397
Ів-Франківська область	1165279	684595,4	996113,5	597917	169165,2	86678,4
Київська область	2550544	2098830	5593420	3620714	-3042876	-1521884
Кіровоградська область	1021479	873374,2	292310,3	249461,6	729168,3	623912,6
Луганська область	167895,9	8704,4	264041,1	12316,8	-96145,2	-3612,4
Львівська область	2932550	3025193	4753571	5387863,1	-1821021	-2362670
Миколаївська область	3457062	1643334	1194023	733328,6	2263038	910005,3
Одеська область	1697912	2400406	2306677	2121488,8	-608765	278917,6
Полтавська область	3189527	1866989	1879789	1201028,8	1309738	665960,3
Рівненська область	703946,6	744198	576973,2	550203,5	126973,4	193994,5
Сумська область	1060854	723998,6	857386,9	582510,9	203467,1	141487,7
Тернопільська область	678878	780476,4	530318,9	518197,6	148559,1	262278,8
Харківська область	1801286	880120,7	2401289	1251005	-600003	-370884
Херсонська область	412773	56990,5	267136,5	36979,8	145636,5	20010,7
Хмельницька область	918137,8	780233,2	628633,1	707660,5	289504,7	72572,7
Черкаська область	884081,5	1295560	1053857	606709,6	-169775	688850,7
Чернівецька область	207308,8	286688,7	194529,3	486152	12779,5	-199463
Чернігівська область	1189688	717543,8	483515,1	300378,9	706172,5	417164,9
м. Київ	15331048	10467804	31038989	22003142,7	-15707941	-11535339

Джерело: побудовано автором за даними [38; 39]

Додаток Б

Результати кластерного аналізу регіонів України у 2022 р. за показниками ефективності зовнішньої торгівлі

Таблиця Б.1

Регіони I групи

Members of Cluster Number 1 (Spreadsheet1.sta) and Distances from Respective Cluster Center Cluster contains 9 variables					
Variable	Distance				
Вінницька	8,35894				
Волинська	11,37960				
Закарпатська	17,58500				
Львівська	10,50940				
Одеська	11,69482				
Рівненська	8,66936				
Тернопільська	6,01004				
Хмельницька	15,52032				
Черкаська	20,58071				

Таблиця Б.2

Регіони II групи

Members of Cluster Number 2 (Spreadsheet1.sta) and Distances from Respective Cluster Center Cluster contains 11 variables					
Variable	Distance				
Дніпропетровська	6,36200				
Запорізька	9,23423				
Івано-Франківська	6,95496				
Київська	8,91982				
Кіровоградська	12,96383				
Миколаївська	7,58474				
Полтавська	13,31111				
Сумська	8,17821				
Харківська	9,37552				
Чернігівська	6,03230				
м. Київ	6,66450				

Таблиця Б.3

Регіони III групи

Members of Cluster Number 4 (Spreadsheet1.sta) and Distances from Respective Cluster Center Cluster contains 2 variables					
Variable	Distance				
Житомирська	18,21861				
Чернівецька	18,21861				

Таблиця Б.4

Регіони IV групи

Members of Cluster Number 3 (Spreadsheet1.sta) and Distances from Respective Cluster Center Cluster contains 3 variables					
Variable	Distance				
Донецька	8,09943				
Луганська	2,59861				
Херсонська	10,03053				